

13. ΤΑ ΣΤΑΔΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΕΞΕΛΙΞΕΩΣ

Ἡ αἰτία, ὡς εἶδομεν, τῆς ἱστορικῆς ἐξελέξεως εὐρίσκειται εἰς τὴν συνείδησιν τῶν ἀνθρώπων. Ἡ ἀφύπνισις ταύτης ἔχει ὡς συνέπειαν τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἱστορικῆς ζωῆς. Ταύτην ὅμως βαθμηδὸν ἀποκτᾷ τὸ ἀνθρώπινον γένος, ἐξ οὗ λόγου καὶ ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξις χωρεῖ καθ' ὠρισμένα στάδια. Ποικίλλει δὲ ἡ ἔρμηνεῖα, τὴν ὁποῖαν οἱ φιλόσοφοι παρέχουν ὡς πρὸς τὴν πορείαν τῆς ἱστορικῆς ἐξελέξεως. Ἄλλοι δηλαδὴ ἀποδέχονται τὴν διηγετικὴν ὠρίμανσιν τοῦ ἱστορικοῦ βίου καὶ ἄλλοι τὴν περιοδικὴν ἐξέλιξιν τούτου, θεωροῦντες ὅτι τὸ ἀνθρώπινον γένος ἐν τῇ ἀφύπνισι τῆς συνειδήσεώς του ἀκολουθεῖ τὴν μοῖραν, τὴν ὁποῖαν ἔχει καὶ ἡ ψυχὴ τοῦ ἐπὶ μέρους αἵτου. Τὴν πρώτην ἀποψιν εὐρίσκομεν κυρίως εἰς τὸν Γερμανὸν ἱστορικὸν Karl Lamprecht (1856 - 1915), ὅστις εἰς τὸ ἔργον του «*Moderne Geschichtswissenschaft*» (1905) θεωρεῖ τὴν σύγχρονον ἐποχὴν θελκτικὴν καὶ κατάλληλον διὰ τὰ καλλιεργήθη ὠριμώτερα στάδια. Ἐκτιμᾷ μάλιστα ὡς ἀξιολογώτερα ἱστορικὰ στοιχεῖα οὐχὶ τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν πολιτικὴν ἢ οἰκονομικὴν ζωὴν, ἀλλὰ τὰ συνιστῶντα τὰς πνευματικὰς ἐκδηλώσεις τῆς ἠθικῆς, θρησκείας, τέχνης καὶ ἐπιστήμης.

Τὴν δευτέραν ἀποψιν τῆς περιοδικῆς ἐξελέξεως τοῦ ἱστορικοῦ βίου ἀποδέχεται ὁ καὶ πρότερον ὑφ' ἡμῶν μνημονευθεὶς Oswald Spengler, ὅστις τονίζει ὅτι ἐν τῇ περιοδικῇ ταύτῃ ἐμφανίσει πάντες οἱ πολιτισμοὶ παρουσιάζουν τὰ στάδια τῆς ἐμφανίσεως, ἀνθίσεως, ὠριμάνσεως καὶ παρακμῆς.

Ὅτι ἀμφότεραι αἱ ἀπόψεις εἶναι ἀποδεκταὶ εἶναι κατάδηλον. Ἡ ἀντίθεσις των ἐν τούτοις δικαιολογεῖται, διότι ἐκάστη ἐκ τούτων ὁρμᾶται ἐκ διαφορετικῶν κριτηρίων. Οὕτως ὁ πνευματικὸς κόσμος παρουσιάζει διηγετικὴν ἀνάπτυξιν καὶ τοῦτο ἀποτελεῖ ὑπόθεσιν τῆς πρώτης ἀπόψεως. Ἀλλὰ καὶ αἱ περιοδικαὶ ἐμφανίσεις τῶν πολιτισμῶν τῶν διαφόρων λαῶν, περὶ ὧν ἐγένετο ἀνωτέρω λόγος, δίδουν κῦρος εἰς τὴν δευτέραν ἀποψιν. Ὅπως δὴποτε αἱ πτυχαὶ τοῦ ἱστορικοῦ κόσμου ἔχουν ποικιλίαν, ἥτις, ὡς ἀνωτέρω ἐγνωρίσαμεν, δίδουσα κῦρος εἰς ἀμφοτέρας τὰς ἀπόψεις ταύτας, ἐπιτρέπει τὸν χαρακτηρισμὸν τῆς ἱστορικῆς πορείας ὡς *αὐτοεξελέξεως* κατὰ *προοδευτικὰ στάδια*, πιστοποιοῦντα τὴν κίνησιν αὐτῆς πρὸς τὴν *τελείωσιν*. Ὑπὸ πρῖσμα δὲ τοῦτο ἀναφέρομεν τοὺς ἐξῆς ἀντιπροσώπους τῆς ἀπόψεως ταύτης.

Οὕτως ὁ Ἰταλὸς φιλόσοφος Vico (1668 - 1744) ⁽¹⁾ θεωρεῖ ὅτι ἡ ἐξέλιξις τοῦ ἱστορικοῦ βίου τῶν λαῶν ἀκολουθεῖ τρία στάδια, κατὰ τὰ ὁποῖα οὗτοι ἐμφανίζονται κατ' ἀρχὰς μὲν θρησκευτικοθεοκρατικὴν κατάστασιν, κατόπιν ἡρωικοαριστοκρατικὴν καὶ τέλος τὴν ἀνθρωπιστικὴν.

(1) Adolf Menzel: Grundriss der Soziologie, 1938, σ. 209.

Ὁ Γάλλος ἐπίσης φιλόσοφος Aug. Comte, ὡς ἄλλοτε ἔχομεν ἀναφέρει, θεωρεῖ ὅτι τὸ ἀνθρώπινον γένος διήλθεν τὰ ἐξῆς στάδια: α) τὸ **θεολογικόν**, κατ' ὃ ἐκυριάρχει ἡ ἀντίληψις ὅτι ἡ ἀνθρωπίνη ζωὴ ἐροϋθιμίζεται ὑπὸ θεῶν καὶ δαιμόνων, β) τὸ **μεταφυσικόν**, κατ' ὃ ἐδέσποζον ἐν τῇ ἐρμηνείᾳ τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς ἀπρόσωποι δυνάμεις καὶ ἀφηρημένα αἷτια, τοῦτ' ὕπερ σημαίνει ὑποτυπώδη ἀρίπνισιν τῆς συνειδήσεως τῶν ἀνθρώπων καὶ γ) τὸ **θετικὸν ἢ ἐπιστημονικὸν στάδιον**, κατ' ὃ ἡ ἐρμηνεία τῆς ζωῆς στηρίζεται ἐπὶ λογικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν κριτηρίων.

Ὁ Ἰταλὸς φιλόσοφος Benedetto Croce (γενν. 1866), ὁπαδὸς κατ' ἐξοχὴν τοῦ **ιδεαλισμοῦ**, ἀποδέχεται ὅτι τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα ἀκολουθεῖ ἐν τῇ ἐξελίξει του τὰς ἐξῆς τέσσαρας βαθμίδας:

α) **Αἰσθητικὸν** στάδιον. Κατ' αὐτὸ οἱ ἀνθρώποι ζοῦν εἰς τὰ πράγματα, χωρὶς ἢ συνείδησις αὐτῶν νὰ διερεθίζεται ὑπ' ἄλλων διαφερόντων.

β) Τὸ **λογικὸν** στάδιον. Κατ' αὐτὸ ἀφυπνίζεται ἡ συνείδησις τόσον μόνον ὥστε νὰ ἐπιτελῆται συνδυασμὸς τοῦ γενικοῦ καὶ ἀτομικοῦ πνεύματος, ἐξ οὗ λόγου δημιουργεῖται ἡ ἀντικειμενικὴ σκέψις.

γ) Τὸ **οἰκονομικὸν** στάδιον. Κατὰ τοῦτο κυριαρχοῦν τὰ οἰκονομικὰ διαφέροντα τῶν ἐπὶ μέρος ἀτόμων.

δ) Τὸ **ἠθικόν**. Κατ' αὐτὸ κυριαρχεῖ ἡ γενικὴ θέλησις τοῦ συνόλου καὶ τὰ οἰκονομικὰ διαφέροντα ὑποτάσσονται εἰς τὴν κρίσιν τῆς δλότητος.

Οὕτως ἐξ ὅλων τῶν ἀνωτέρω θεωριῶν διαφαίνεται ὅτι ἐν τῇ ἐξελίξει τοῦ ἱστορικοῦ βίου ὁδεύει τὸ ἀνθρώπινον γένος πρὸς **τὴν τελείωσίν του**.

Σχετικῶς δὲ πρὸς τὸν **ἀριθμὸν** τῶν σταδίων οἱ περισσότεροι ἐρευνηταὶ ἀποδέχονται τὰ ἐξῆς **τρία** στάδια:

α) Τὸ **στάδιον τῆς πρωτογόνου ζωῆς**, κατὰ τὸ ὁποῖον τὰ ἄτομα διαγουν ἐνστικτώδη βίον, τηροῦντα ἐν τῇ διαβιώσει αὐτῶν κυρίως τίς ὑπὸ τῶν προγενεστέρων γενεῶν παραδοθείσας μορφὰς τοῦ βίου.

β) Τὸ **στάδιον τῆς μεταβατικῆς ζωῆς**, κατὰ τὸ ὁποῖον ἀναφαίνεται ἀνωτέρα μορφή ζωῆς, διότι αἱ πρησκευτικαὶ ἐπιταγαὶ προσδιορίζουν τὴν ζωὴν αὐτήν, ἡ δὲ συμπεριφορὰ τῶν ἀνθρώπων πρὸς τοὺς ἄλλους καθορίζεται τὸ μὲν ἐκ τῶν ἀποκτηθεισῶν συνηθειῶν τὸ δὲ ἐκ δεσμῶν τινῶν διαδηλούντων τὴν ἀλληλεγγύην πρὸς ἀλλήλους.

γ) Τὸ **στάδιον τῆς κοινωνικῆς ζωῆς**, κατὰ τὸ ὁποῖον ἀναφαίνεται ὁ πνευματικὸς κόσμος, ἡ ἠθικὴ συνείδησις καὶ ἡ συμμετοχὴ τῶν ἀτόμων εἰς τὴν κοινωνικὴν ζωὴν καὶ δὴ κατὰ τρόπον καταδεικνύοντα τὴν ἀπόκτησιν βαθμηδὸν τῆς αὐτονομίας αὐτῶν⁽¹⁾.

Τὰ ὡς ἄνω στάδια προσδιορίζουν χαρακτηριστικώτερον τὰς βαθμίδας τῆς ἐξελίξεως τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς. Πέραν ὅμως ταύτης πολλοὶ φιλόσοφοι

(1) Jean Przulski: L' évolution humaine, 1942, σ. 108, 109.

δεικνύουν διαφέροντα ευρύτερα, ὅποτε πλαισιώνει ἡ σκέψις αὐτῶν τὴν ἐξέλιξιν ὀλοκλήρου τοῦ σύμπαντος. Σχετικὴν διδαχὴν ἔχομεν τοῦ Lecomte du Noüy⁽¹⁾, ὅστις εἰς τὴν ἐξέλιξιν ταύτην διακρίνει τὰς ἐξῆς *τρεις περιόδους*:

α) Τὴν *πρώτην περίοδον*, ἣτις περιλαμβάνει τὴν ἐξέλιξιν τὴν δημιουργηθεῖσαν ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς δημιουργίας τοῦ παντός μέχρι τῆς ἐμφανίσεως τῆς ζωῆς. Κατὰ ταύτην τὴν περίοδον ἔχομεν τὴν ἀπεριόριστον ἐκδήλωσιν τῆς ἰσχύος τῶν ἐπὶ τῆς ὕλης κρατούντων νόμων.

β) Τὴν *δευτέραν περίοδον*, ἣτις περιλαμβάνει τὴν ἐξέλιξιν ἀπὸ τοῦ χρόνου τῆς ἐμφανίσεως τῆς ζωῆς μέχρι τῆς ἐποχῆς, καθ' ἣν διαδηλοῦται ἡ ἀφύπνισις τῆς συνειδήσεως. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην διαφαίνεται σαφῶς ἡ ὀργανικὴ ζωὴ.

γ) Τὴν *τρίτην περίοδον*, ἣτις ἀναφαίρεται εἰς τὴν ζωὴν τοῦ πνεύματος. Κατὰ ταύτην ἡ σημασία τῶν παραδόσεων, ἡ ἐμφάνισις τῶν πολιτιστικῶν τύπων, ἡ ἐκδήλωσις τῆς Ἱστορίας κτ. ἀποτελοῦν γνωρίσματα, ἅτινα σαφέστερον προσδιορίζουν τὸν χαρακτῆρα ταύτης.

Κατὰ τὴν ὡς ἄνω ἐξέλιξιν, τὴν ὑπὸ τοῦ Lecomte du Noüy μνημονευομένην, παρατηροῦμεν τὰ ἐξῆς:

α) Ὅτι ἡ πορεία ἔχει τελολογικὸν χαρακτῆρα, δεδομένου ὅτι ἐκάστη περίοδος ἐξυπηρετεῖ τὴν ἐπομένην.

β) Ὅτι κατὰ τὴν τρίτην περίοδον οἱ ἄνθρωποι κινοῦνται κατ' ἐσωτερικοὺς νόμους καὶ οὕτω καλλιεργεῖται ἡ ἀτομικότης ἐπὶ ἠθικῶν βάσεων.

γ) Ὅτι κατὰ τὴν ἰδίαν περίοδον ἕκαστον ἄτομον ἐπιδιώκει νὰ φθάσῃ εἰς ἀνωτέραν κατάστασιν καὶ τοῦτο ἐπιτυγχάνει οὐχὶ δι' ἑτεροαρχικῶς παρουσιαζομένων σκοπῶν ἀλλὰ διὰ τῆς ἀναπτυχθείσης ἐσωτερικῆς ἰκανότητος αὐτοῦ, ἣτις στηρίζεται εἰς τὴν λογικὴν.

Παραλείπομεν τὴν μνείαν ἄλλων θεωριῶν, ἀναφερομένων εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν σταδίων, διότι πᾶσα ἄποψις ἔχει ὑπὲρ ἑαυτῆς τὸ γνώρισμα ὅτι ἐνδιαφέρεται διὰ τὸ λεπτομερέστερον ἢ μὴ τῶν ἐκδηλώσεων τῆς ἐξελίξεως.

Ἡμεῖς προκειμένου νὰ καθορίσωμεν τὸν ἀριθμὸν τῶν σταδίων τῆς ἐξελίξεως ἐναρμονιζόμεθα κυρίως πρὸς τὰς βαθμίδας, τὰς ὁποίας παρουσιάζει ἡ ψυχικὴ ἐξέλιξις τοῦ ἐπὶ μέρους ἀτόμου. Ὅπως ὁμως εἰς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ ἀτόμου τὸ τελευταῖον στάδιον αὐτοῦ, τὸ γῆρας, δὲν θεωροῦμεν ὡς κάμψιν πρὸς τὴν δύσιν, ἀλλ' ὡς ἰδανικωτέραν κατάστασιν, δεδομένου ὅτι κατὰ τὸ στάδιον τοῦτο ἀπελευθεροῦται ἡ ψυχὴ περισσότερο ἀπὸ τῶν γῆινων, τοιουτοτρόπως καὶ εἰς τὴν ἱστορικὴν πορείαν θεωροῦμεν τὸ τελικὸν στάδιον αὐτῆς ὡς τὴν βαθμίδα τῆς τελειώσεως. Τὸ γεγονός τοῦτο ἐπιτρέπει εἰς ἡμᾶς νὰ διακρίνωμεν τὰ *ἐξῆς στάδια* εἰς τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν.

(1) Lecomte du Noüy: Die Entwicklung zum Menschen als geistig-sinnlichen Wesen, 1953, σ. 281 - 297.

α) *Τὸ προϊστορικὸν στάδιον.*

Εἶναι τὸ στάδιον, ὅπερ χαρακτηρίζει τὴν *πρωτόγονον ζωὴν*. Κατ' αὐτὸ σκότος ἀγνωσίας διακατέχει τὴν συνείδησιν τῶν ἀνθρώπων, ἐν ᾗ ἡ ἄλλειψις διαφερόντων προσδίδει εἰς τὴν ψυχὴν αὐτῶν ἀσυνείδητον μακαριότητα. Ζοῦν τὰς μορφὰς τῆς ζωῆς, τὰς ὁποίας οἱ προγενέστεροι παρέδωσαν εἰς αὐτούς, καὶ οὕτως ὁ βίος αὐτῶν παραμένει ἀνεξέλικτος. Αἱ γνώσεις ἐπὶ τῶν ἀντικειμένων δὲν ἐξικνοῦνται πέραν τῶν πρώτων παραστάσεων, ἀναφερόμεναι ἰδιαιτέρως εἰς ἐκεῖνα τὰ ἀντικείμενα, ἅτινα εἶναι περισσότερον ἐντυπωσιακὰ καὶ ἐλκυστικὰ. Ὅσα μάλιστα προκαλοῦν μεγαλυτέραν ἐντύπωσιν, περιβάλλονται διὰ μαγικῆς καὶ φανταστικῆς δυνάμεως, ἀοράτων στοιχείων, ὅποτε καὶ ἡ σκέψις τῶν πρωτογόνων καθὼς καὶ ἡ ἐνέργειά των ἐπηρεάζεται ἐκ τοῦ ἀοράτου πνεύματος. Διότι κόσμος ὄρατος καὶ ἀόρατος εἶναι εἰς αὐτοὺς ἠνωμένος καὶ γίνεται τοῦτο αἰτία—λόγῳ τοῦ δεσμοῦ τῆς ψυχῆς των μετὰ τοῦ ἀοράτου στοιχείου—να ἐπικοινωνῶσι διὰ μέσου τῶν ὄρατῶν ἀντικειμένων μετ' ἀνεπιθυμητῶν ὄντων ἢ μετ' ἀπομεμακρυσμένων ζώων ἢ ἄλλων ἐμψύχων ὄντων, ὅποτε διὰ μέσου τοῦ αἰσθητοῦ στοιχείου αἰσθάνονται καὶ ἀκούουσιν τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἀπομεμακρυσμένων ὄντων. Τοιοῦτοτρόπως μαγικαὶ δυνάμεις ἢ μυστικαὶ ἐνέργειαι τοῦ κόσμου ἐκείνου, ἀναμειγνύμεναι μετὰ τῶν αἰσθητῶν καὶ παραστατικῶν στοιχείων, ἐπηρεάζουσιν τὴν ζωὴν των.

Ἄλλὰ καὶ ὁ χῶρος ἐνέχει δι' αὐτοὺς μεγαλυτέραν σημασίαν, διότι ἐπενεργεῖ ἡ περιοχὴ τούτου συναισθηματικῶς εἰς τὴν ψυχὴν των. Καὶ ὁ δεσμὸς οὗτος γίνεται αἰτία ὥστε πᾶν ὅ,τι προέρχεται ἐκ τῶν ξένων λαῶν, νὰ θεωρῆται ἐχθρικὸν καὶ μόνον τὰ ἐκ τῆς ἰδίας ομάδος αὐτῶν προερχόμενα νὰ γίνωνται ἀποδεκτὰ⁽¹⁾. Γενικῶς οἱ πρωτόγονοι οὗτοι ζοῦν κόσμον συνυφασμένον μετὰ μαγικῶν δυνάμεων καὶ δεσμεύονται ἐκ τῶν συνηθειῶν τῶν ὑπὸ τῶν προγενεστέρων παραδεδομένων.

Μικρὰ τις ὅμως πολιτιστικὴ ἀκτίς γίνεται αἰτία νὰ ἀφυπνίζεταί κατὰ τι ἡ συνείδησις αὐτῶν καὶ τότε ἀναφαίνεται ἡ πρώτη βαθμὶς τῆς πολιτιστικῆς ζωῆς. Πραγματοποιεῖται τότε τὸ περαιτέρω ἐξεταζόμενον στάδιον.

β) *Τὸ μεταβατικὸν στάδιον.*

Εἶναι τὸ στάδιον ἐκεῖνο, κατὰ τὸ ὁποῖον ἀναφαίνεται ἡ κίψις τῶν μορφῶν τῆς πρωτογόνου ζωῆς καὶ ἡ *ἐμφάνισις τῶν πρώτων στοιχείων τῆς πολιτιστικῆς ζωῆς*. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην τὰ διαδηλούμενα διαφέροντα εἶναι κυρίως *βιολογικοῦ* χαρακτήρος, διότι ὁ ἄνθρωπος ἀποβλέπει εἰς τὴν ἀποφυγὴν τῶν κινδύνων καὶ εἰς τὴν διατήρησιν τῆς ζωῆς του. Γεωργικαὶ ἐνασχολήσεις καὶ στεγαστικαὶ μέριμναι ὑπὸ τὴν ὑποτυπώδη των

(1) α) Ἡ μέτερον: Ἐξελικτικὴ Ψυχολογία, 1954, σ. 36 - 47.

β) L. L e v y B r u h l: Die geistige Welt der Primitiven, σ. 18-48.

μόρφην, ἀποτελοῦν τὸν κύκλον τῆς σκέψεώς των. Ἀσφαλῶς καὶ ἡ περιέργεια, τὸ πρῶτον κίνητρον τῆς γνώσεως, χαρακτηρίζει τὴν ζωὴν αὐτῶν. Δὲν προχωρεῖ ὁμως αὕτη πέραν τῆς ἐπιπολαίας γνωριμίας τῶν πραγμάτων. Ἐξ ἄλλου αἱ γνώσεις αὗται εἶναι συνυφασμένα μετὰ πλήθους προλήψεων, τὰς ὁποίας κρατοῦν ἀκόμη ἐκ τοῦ προϊστορικοῦ σταδίου, ἐνῶ ἡ φαντασία των, μὴ δυναμένη νὰ χειραγωγηθῇ ἐξ ἐλλείψεως λογικῆς ὄριμότητος, διαμορφώνει ἐξωτικὰς μορφὰς ἢ ἄλλα πνεύματα μεστὰ παθῶν καὶ παραλογισμῶν. Ἐκεῖθεν ἀπὸ τῶν πνευμάτων τούτων προκαλοῦνται πόθοι καὶ ἐπιθυμίαι, ἀγωνίαι καὶ ἐλπίδες, μίση καὶ ἐκδικήσεις, χωρὶς νὰ εἶναι καταληπτὴ ἡ αἰτία των⁽¹⁾. Γενικῶς ἡ ψυχὴ των ἐξ αἰτίας τῶν λογικῶν ἀτελειῶν τῆς ἀγεται ἀπὸ πλάνης εἰς πλάνην καὶ διέπεται ὑπὸ ἀγωνιῶν καὶ προλήψεων, χωρὶς νὰ εὕρισκῃ τὴν ἡρεμίαν τῆς. Ἄλλ' οὔτε καὶ συνείδησιν ἔχει τῆς τοιαύτης ἀτελείας, διὸ διὰ τῆς πίστεως μόνον εἰς τὰς προλήψεις κοπάζουν οἱ πόθοι του.

c) *Τὸ πρακτικὸν στάδιον.*

Εἶναι τὸ στάδιον ἐκεῖνο, κατὰ τὸ ὁποῖον τὸ ἄτομον ἀπαλλάσσεται μὲν βαθμηδὸν ἀπὸ τῶν ἀτελειῶν τῆς μεταβατικῆς περιόδου, δὲν ἔχει ὁμως ἀκόμη τὴν δύναμιν νὰ κινηθῇ πέραν τῶν ἀντιλήψεων τῶν πραγμάτων καὶ τῆς ἐξωτερικῆς πραγματικότητος. Ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος διεγείρει τὴν ψυχὴν αὐτοῦ μόνον διὰ τὴν πρακτικὴν ζωὴν του, χωρὶς νὰ προκαλῇ διαφέροντα σοβαρωτέρας γνωριμίας τοῦ ἰδίου. Διότι πέραν τῆς πρακτικῆς ὀφελιμότητος οὐδὲν ἄλλο σκέπτονται ἐπὶ τῶν πραγμάτων. Οὕτως ἡ θήρα, ἡ γεωργία κλπ. ἀποτελοῦν τὰ πλαίσια τῆς ἀσχολίας του, χωρὶς παραλλήλως νὰ καλλιεργοῦνται καὶ οἱ συναισθηματισμοὶ ἐκεῖνοι, οἵτινες προκαλοῦμενοι ἐκ τῶν ἐναργῶν ἀσχολιῶν ἐπὶ τούτων διεγείρουν τὴν προσπάθειαν τῆς βελτιώσεως καὶ οἵτινες χαρακτηρίζουν τὸν ὄριμον ἄνθρωπον. Οὐδ' ἐνδιαφέρεται ὁ ἄνθρωπος τῆς περιόδου ταύτης διὰ τὴν μεθοδολογικὴν ἐξήγησιν τῶν ὄντων, ἀλλὰ ἀρκεῖται εἰς τὰ κατὰ φυσικὴν ἐρμηνείαν ἀνακύπτοντα δεδομένα τῶν αἰσθήσεων.

Ἀργότερον κατὰ τινὰ προηγμένην ἐν τινὶ βαθμῷ ἐμφάνισιν τῆς συνειδήσεως αὐτοῦ ἀντιλαμβάνεται τὴν πλάνην τῶν αἰσθήσεων. Ἡ διαφοροποίησις τῶν δεδομένων τῶν αἰσθήσεων ἀπὸ ἀτόμου εἰς ἄτομον καὶ ἀπὸ στιγμῆς εἰς στιγμὴν δημιουργεῖ εἰς αὐτὸν τὴν ἐντύπωσιν ὅτι τὰ ἀντικείμενα δὲν εἶναι οἷα διὰ τῶν αἰσθήσεων παρουσιάζονται. Ἀναζητεῖ ἤδη, κινούμενος ἐκ τῆς ἐνότητος τῆς συνειδήσεώς του, νὰ εὕρῃ μίαν εὐρυτέραν ἀρχὴν, ἣτις θὰ συμπίεζῃ τὰς ποικιλίας τῶν φαινομένων τῆς ἐξωτερικῆς πραγματικότητος καὶ θὰ ὀδηγῇ εἰς τὴν γνωριμίαν τῶν ἀντικειμένων ταύτης⁽²⁾.

(1) Th. Litt: *Leben und Geschichte*, σ. 14 - 17.

(2) Ἡμέτερον: *Σχέσις αἰσθήματος καὶ νοήματος*, 1947, σ. 13, 14.

Δὲν ἔχει ὅμως τὴν δύναμιν καὶ ἱκανότητα τῆς ἀποκαλίψεως τῆς ἀρχῆς ταύτης, ἥτοι τοῦ φωτισμοῦ τῆς συνειδήσεως διὰ τοῦ λόγου, διὸ καὶ ἀναθέτει εἰς τὴν φαντασίαν νὰ ἐκπληρώσῃ τὸ ἔργον τοῦτο. Αὕτη γὰρ μὲν παρουσιάζει τὴν πρώτην βαθμίδα τῆς νοήσεως, δὲν ἔχει ἐν τούτοις καὶ τὴν ἱκανότητα τῆς ὠρίμου νοήσεως. Διὰ τοῦτο ἂν καὶ ἐπιζητεῖ τὸ ἄτομον τοῦ σταδίου τούτου τὴν ἐξουδετέρωσιν τῆς πλάνης τῶν αἰσθηήσεων δὲν κατορθώνει γὰρ δόσῃ τὰ πραγματικὰ νοητικὰ γνωρίσματα τῶν ἀντικειμένων. Τοῦτο ἀποτελεῖ ὑπόθεσιν τοῦ ἐπομένου σταδίου.

1) *Τὸ πνευματικὸν στάδιον.*

Αἱ πλάναι, εἰς τὰς ὁποίας ὠδήγησεν ἡ φαντασία, γίνονται αἰτία νὰ ἀναφανῇ νέα προσπάθεια βελτιώσεως τῶν γνωστικῶν δυνάμεων. Ἀναζητεῖται δὲ ἡ βελτίωσις αὕτη εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς γνωστικῆς ἐνεργείας τῆς ψυχῆς ἐκ τῆς συμβολῆς τῆς φαντασίας καὶ εἰς τὴν ἀποκάλυψιν τῆς πραγματικῆς πηγῆς τῆς γνώσεως. Πρὸς τοῦτο ἐπιτελεῖται ὑπὸ τοῦ ἀτόμου ἔλεγχος πρὸς ἀποκάλυψιν τῆς γνωστικῆς πηγῆς καὶ τοῦτο σημαίνει ὅτι καλλιεργεῖται βαθύτερα ψυχικὴ λειτουργία πρὸς διαπίστωσιν τῶν ὠρίμων δυνάμεων τῆς ψυχῆς. Ἡ καλλιέργεια ὅμως αὕτη ἀνυψώνει κατ' ἀρχὰς ὡς ἀξίαν τὸν ὑποκειμενισμόν, τοῦ ὁποίου τὰ ἐπιχειρήματα, ὡς εἶναι φυσικόν, δὲν τυγχάνουν γενικῆς ἀναγνωρίσεως. Ἀποκαλύπτεται δηλαδὴ τὸ βάθος τῆς σκέψεως τοῦ ὑποκειμένου, δὲν ἔχουν ὅμως πᾶσαι αἱ κρίσεις αὐτοῦ ἀντικειμενικὸν κῦρος. Ἡ ὑπερεκτίμησις ἐν τούτοις τῶν ψυχικῶν δυνάμεων τοῦ ὑποκειμένου ὀδηγεῖ εἰς πολυπλόκους καὶ πολυπράγμονας συζητήσεις, αἵτινες ἔχουν ὡς ἄμεσον ἐπακολούθημα τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ρητορικῆς.

Παραλλήλως δξύνεται ἡ διάνοια. Αὕτη αὕτη ἡ ρητορικὴ δὲν μένει ἐστερημένη ἐπιχειρημάτων. Τοιοῦτοτρόπως ἡ σκέψις καλλιεργεῖται βαθμηδὸν δι' ἀντικειμενικῶν κριτηρίων, ἅτινα πιστοποιοῦν τὴν λειτουργίαν τοῦ λόγου. Ἡ δὲ βαθύτερα ψυχικὴ λειτουργία, ἣτις ἐπιζητεῖ δι' ἀντικειμενικοῦ κύρους κριτηρίων νὰ στηρίξῃ τὴν γνώσιν, ἀποτελεῖ τὴν καθαρὰν πλέον κίνησιν τοῦ λόγου διὰ τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ ὀρθοῦ. Ἰδὴ ἡ ἐκτίμησις στρέφεται κυρίως πρὸς τὴν ἀλήθειαν. Τοῦτο δὲ προὑποθέτει κίνησιν τῆς ψυχῆς τῶν ἀτόμων κατὰ τοὺς νόμους τῆς λογικῆς. Ἄμεσον ἐπακολούθημα τούτου εἶναι ἡ δημιουργία τῶν ἐπιστημῶν καὶ ἡ διαμόρφωσις τῆς πνευματικῆς ζωῆς ἥτοι ἡ ἐκδήλωσις τοῦ πνευματικοῦ σταδίου. Ἰδὴ ἡ σκέψις καὶ ἡ ἐνεργεια τοῦ ἀτόμου δὲν προσδιορίζεται ὑπ' ἐξωτερικῶν ἐπιταγῶν, ἀλλ' ὑπ' ἐσωτερικῶν αἰτημάτων, ἅτινα ἀποβλέπουν εἰς τὴν πραγματοποίησιν σκοπῶν, τοὺς ὁποίους τὰ ἴδια ἄτομα, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς λογικῆς κινήσεως τῆς ψυχῆς των, δημιουργοῦν. Διότι μόνον ὅταν θέτωσι τὰ ἴδια τὰ ἄτομα τοὺς προσανατολισμοὺς τῆς ἐνεργείας των, γίνεται ἡ δημιουργία των καρποφόρος. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὕτην αὐτοεξελίσσεται πνευματικῶς τὸ ἄτομον διὰ τὴν πραγματοποίησιν τῶν οἰκείων σκοπῶν, χωρὶς νὰ δοκιμάζῃ βίαν ἢ καταναγκασμόν, χωρὶς νὰ διαβλέπῃ ἀλλοτρίαν ἐπέμβασιν καὶ χωρὶς νὰ ἔχη

ἰδιοτελή παρόρμησιν. Εἰς πᾶσαν δὲ ἐπιτυχίαν ἐπὶ τῶν τεθειμένων ὑπ' αὐτοῦ σκοπῶν δοκιμάζει τοῦτο τὴν ἱκανοποίησιν.

Ἡ πνευματικὴ ὅμως ψυχὴ, μετὰ τὴν πραγματοποίησιν τῶν ἐπιδιωχθέντων, δὲν μένει ἀδιάφορος, ἀλλὰ κινεῖται πρὸς ὑψηλοτέρους προσανατολισμούς. Διηνεκῆς βελτίωσις ἐπιτελεῖται, ἣτις ὀφείλεται ὄχι μόνον εἰς τὴν βελτίωσιν τῶν μεθόδων ἐρεύνης ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν πρακτικὴν ἐφαρμογὴν τῶν ἀποκαλυφθεισῶν θεωριῶν⁽¹⁾. Οὕτω τὸ ἄτομον καὶ ἡ κοινωνία κατατείνουσι πρὸς ἐπέκτασιν τῶν ὁρίων τῶν πνευματικῶν τῶν κατακτήσεων καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀποκαλυφθεισῶν ἐπιστημῶν πραγματοποιοῦν διηνεκῆ βαθύτεραν ἐρμηνείαν τῶν φαινομένων τῆς ζωῆς. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐρμηνεία αὕτη, ἣτις προέρχεται ἐκ καθαρωτέρας ψυχῆς, ἔχει ὡς ἐπακολούθημα ὅτι διαμορφοῦνται ρυθμοὶ καὶ κανόνες διὰ τὰ γήινα, οἵτινες ἐναρμονίζονται πρὸς τοὺς πνευματικοὺς νόμους⁽²⁾. Οὕτως ἀνυψοῦται ἡ ψυχὴ πρὸς ὑψηλότερον στάδιον.

e) *Τὸ ἰδεολογικὸν στάδιον.*

Συμβολὴν διὰ τὴν ἐπίτευξιν τῆς καθαρότητος ταύτης τῆς ψυχῆς μας παρέχει ὁ φωτισμὸς τοῦ παρελθόντος. Κατὰ τὸ στάδιον τῆς πνευματικῆς δημιουργίας ἡ συμβολὴ τοῦ θησαυρίσματος τοῦ παρελθόντος δὲν παραγκωνίζεται. Ὑπάρχουσι πνευματικαὶ ἐκδηλώσεις, αἵτινες εὐνοοῦνται ὑπὸ τῆς καταβληθείσης προσπαθείας τῶν παλαιότερων γενεῶν καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ὁ ἰδρὼς ἐκείνων ἀποτελεῖ ὁδηγόν, ὅστις διευκολύνει τὴν δρᾶσιν τῶν νέων γενεῶν. Οὕτως ὅ,τι ἄλλοτε ἐγοήτευσεν τὴν ψυχὴν ἐξακολουθεῖ καὶ τώρα νὰ γοητεύῃ τὸ παρόν⁽³⁾, οὐχὶ βεβαίως διὰ νὰ κινῶνται οἱ δημιουργοὶ τοῦ παρόντος κατὰ τὰ παλαιὰ διαφέροντα, ἀλλ' ἵνα ὁ πνευματικὸς κόσμος ἀναπτύσσεται. Τότε δὲ ὁ ἱστορικὸς κόσμος δι' ἐθνικῶν στοιχείων χρωματίζεται, οἱ συναισθηματισμοὶ ἀναζωογονοῦνται καὶ τὸ φρόνημα ἐξυψοῦται. Καταδεικνύεται συνεπῶς ὅτι ὁ φωτισμὸς τοῦ παρελθόντος δημιουργεῖ γονιμωτέραν δημιουργίαν καὶ μάλιστα ὅτι τροφοδοτεῖται ἐκ τοῦ παρελθόντος ἡ κοινωνικὴ ψυχὴ ὄχι μόνον πνευματικῶς ἀλλὰ καὶ συναισθηματικῶς. Τὰ παλαιὰ ὄνειροπολήματα, ἅτινα ἐδόνησαν ἐντατικώτερον τὴν ψυχὴν, λαμβάνουν ἤδη ἰδεατὸν περιεχόμενον καὶ οὕτως ἀσκεῖται ἐκεῖθεν νέα παρόρμησις γενικωτέρας σημασίας, ἣτις ὄχι μόνον ἐπηρεάζει τὴν πνευματικὴν δημιουργίαν τοῦ παρόντος καὶ τοῦ μέλλοντος ἀλλὰ καὶ εὐνοεῖ τὰ αἰτήματα τοῦ ἀπωτέρου μέλλοντος. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος, δι' ὃν ἡ δημιουργία τοῦ πνευματικοῦ κόσμου, ἂν καὶ σημειώνη διαρκῶς ὑψηλοτέρας βαθμίδας, ἐνηρμονι-

⁽¹⁾ Erich Rothacker: Probleme der Kulturanthropologie, 1928, σ. 83.

⁽²⁾ August Brunner: Die Grundfragen der Philosophie, 1949, σ. 101 - 107.

⁽³⁾ René Zarro: Le devenir de l'intelligence, 1946, σ. 70 - 71.

σμένας πρὸς τὸ βίβλος τῆς ἀνθρώπου τοῦ λόγου, δὲν τερματίζεται, ἀλλὰ προκαλεῖ τὴν ἔφεσιν πρὸς *κατάκτησιν ἀγαθῶν ἐχόντων σημασίαν πολὺ εὐρύτεραν τοῦ παρόντος*. Οὕτως ἐπιζητεῖται ἡ *πραγματοποιήσις ἀξιῶν*. Ἦδη ἀνακύπτουν ἀγαθὰ, αἵτινα ἀντικατοπτρίζουν καθαρωτέραν καὶ γνησιωτέραν δημιουργικὴν ψυχὴν, δεδομένου ὅτι ἱκανοποιοῦν ταῦτα ὄχι μόνον ἀπαιτήσεις τοῦ παρόντος ἀλλὰ καὶ αἰτήματα, ὅφ' ὀλοκλήρου τοῦ παρελθόντος καλλιεργηθέντα. Ἡ δὲ δημιουργία τειούτων ἀγαθῶν πιστοποιούντων ὡς ἀγαθῶν μακροχρονιωτέρου κύρους ἀπουσίαν ἐφημέρων τάσεων καὶ ἰδιοτελῶν ἐπιδιώξεων, ἐπιφέρει τὴν ἀνοδὸν τῆς ἀτομικῆς καὶ κοινωνικῆς ψυχῆς εἰς ἀνώτερον τοῦ πνευματικοῦ στάδιον, εἰς τὸ *ιδεολογικὸν στάδιον*. Τὸ σπουδαιώτερον γνῶρισμα τούτου εἶναι ὅτι ἤδη κυριαρχεῖ ὁ πειρασμὸς πρὸς ἐπικοινωνίαν τῆς ψυχῆς μετὰ τῆς ὀλότητος. Ταύτην ἐξυπηρετεῖ καὶ ἡ δυνατότης τῆς ψυχῆς νὰ κινῆται δι' ἐνοράσεως πρὸς ἀληθείας, αἵτινες δὲν ὑπόκεινται εἰς ἄμεσον αἰσθητικὴν γνωρίμειαν. Ἡ ἔφεσις αὕτη καὶ ἡ δυνατότης τῆς ψυχῆς, ὅφ' ὠρισμένας προϋποθέσεις, νὰ ἐισχωρῇ εἰς τὰ μύχια τοῦ ἀγνώστου, δημιουργοῦν ἤδη εἰς τὸ ἄτομον τὴν πεποίθησιν ὅτι δύναται νὰ ἐπικοινωνήσῃ μετὰ τοῦ νοήματος τοῦ παντός καὶ μετὰ τοῦ κόσμου τῶν *ιδεῶν*.

Τὴν ἀνάτασιν ταύτην τῆς ψυχῆς τῶν ἀτόμων καὶ δι' αὐτῶν τῆς κοινωνίας ἐπιτυγχάνει ἡ *ἀγωγή*, ἣτις καλλιεργεῖ τὸν κόσμον τῶν ἀξιῶν. Διότι διὰ νὰ κινήθῃ ἡ ψυχὴ πρὸς τὴν ἐνότητα τοῦ ὅλου ἐργάζεται αὕτη καθαρωτέρον. Τοῦτο δὲ εἶναι μέλημα τῆς ἀγωγῆς. Τὴν καθαρότητα ὅμως ταύτην προπαρασκευάζει καὶ ἡ φιλοσοφία, ἰδιαιτέρως δὲ κατεργάζεται ὁ χριστιανισμός. Καὶ ἡ μὲν *φιλοσοφία* κατορθώνει τοῦτο, διότι σφρηλατεῖ θεωρητικῶς εἰς τὴν συνείδησιν τὴν ἐνότητα τοῦ κόσμου, ὁ δὲ *Χριστιανισμός*, διότι νοῦν καὶ καρδίαν συγκλίνει πρὸς μίαν κατεύθυνσιν, ἀφοῦ πρῶτον ἀπελευθερώσῃ τὴν ψυχὴν ἀπὸ πάσης ἀλλοτριᾶς ἐπιδιώξεως καὶ ἀπὸ παντός στοιχείου, τὸ ὁποῖον διαστρεβλώνει τὴν ὀρθὴν κατεύθυνσιν αὐτῆς. Τοιοῦτοτρόπως ὁ Χριστιανισμὸς κερδίζει τὴν ψυχὴν ἐν τῷ συνόλω τῆς καὶ γίνεται αἰτία νὰ ποδηγετῆται ἔκτοτε ὁ ἄνθρωπος εἰς τὴν ζωὴν τοῦ ὑπὸ *προσανατολισμῶν*, οἵτινες νὰ μὲν εὐρίσκονται εἰς τὸ *Ἐπέκεινα*, ἐπηρεάζουν ὅμως ἐξ ὀλοκλήρου καὶ τὴν μορφήν τῆς παρουσίας ζωῆς καὶ παρέχουν εἰς ἡμᾶς τὸ νόημα τῆς ὀλοκληρωτικῆς ἐνότητος ταύτης.

Τὸ ἰδεολογικὸν στάδιον δὲν ἀποτελεῖ βεβαίως πραγματικότητα, τὴν ὁποίαν ἐπέτυχεν ἤδη τὸ ἀνθρώπινον γένος. Ἀποτελεῖ βαθμίδα ἐξελίξεως, πρὸς τὴν ὁποίαν κατατείνει ὁ ἄνθρωπος. Ἀσφαλῶς ὑπάρχουν περιπτώσεις, κατὰ τὰς ὁποίας ἡ ψυχὴ αἴρεται ὑπεράνω τῶν ἐφημέρων καὶ ἔχει τὴν βίωσιν τῶν ἀξιῶν. Δὲν ἀποτελεῖ ὅμως τοῦτο οὔτε μόνιμον διαβίωσιν διὰ τὸ ἄτομον οὔτε γενικὴν πραγματοποίησιν διὰ τὴν ὀλότητα. Ὅπωςδὴποτε οἱ πόθοι τῆς καθαρᾶς ψυχῆς πρὸς τοῦτο τὸ στάδιον κατατείνουν καὶ πολλὰ εἶναι τὰ κρι-

τήρια εκείνα, ἅτινα καὶ τὴν ἐνέργειαν τῶν πόθων τούτων ἐπιτείνουν ἀλλὰ καὶ τὴν πρὸς τὸ καλύτερον παρόρμησιν τῆς ψυχῆς ἐνισχύουν.

Τὰ δὲ **γνωρίσματα**, ἅτινα προσδιορίζουν τὸ ἰδεολογικὸν στάδιον, εἶναι τὰ ἑξῆς :

α) Δὲν ἱκανοποιεῖται κατ' αὐτὸ μόνον ἡ ψυχὴ ἐκ τῆς ἐπικοινωνίας μετὰ τοῦ ἰδεώδους, ἀλλὰ προσδιορίζει τὸ ἄτομον καὶ τὴν **βούλησιν αὐτοῦ** κατὰ τὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἐπικοινωνίας ταύτης.

β) Ἡ ψυχὴ κινεῖται ὄχι μόνον κατὰ τὰ κριτήρια τοῦ λόγου, ἀλλὰ καὶ **διαλεκτικῶς**. Τοῦτο δὲ σημαίνει ὅτι διὰ τὴν ἐπικοινωνίαν μετὰ τοῦ ἰδεώδους ἐπιζητεῖται ἡ κάθαρσις τῆς ψυχῆς. Διότι μόνον ἡ ἐξουδετέρωσις τῶν ἐγωκεντρικῶν στοιχείων καὶ τοῦ πειρασμοῦ τῶν ἐφημέρων θελγήτρων σφραγισθεὶς τὴν ἔφρην καὶ δρᾷσιν πρὸς ἰδεώδεις σκοπούς, ὅποτε καὶ ἡ δημιουργία ἀποβαίνει ἀξιολογική. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν οἱ πόθοι τότε καθίστανται ἀξιολογικώτεροι, ἡ πνευματικὴ δραστηριότης ἐπιτείνεται κοσμουμένη διὰ γνωρισμάτων ὑπερχρονικῶν καὶ γενικῶς αἴρεται ἡ ψυχὴ εἰς ὑψηλότερας σφαίρας. Καὶ ναὶ μὲν ἡ ζωὴ ὑπὸ τὴν περὶ τὴν πραγματικότητα αὐτῆς, ὡς ἐτονίσαμεν, δὲν ἐπιτρέπει τὴν μόνιμον βίωσιν τῆς ψυχῆς εἰς τὰς σφαίρας αὐτὰς τοῦ ὑψηλοτέρου καὶ ἰδεωδεστεροῦ. Ἐκ τῶν δεσμῶν τοῦ κόσμου δυσκόλως αὐτὴ ἀποφυλακίζεται. Ὅπωςδήποτε ὅμως ἡ συχνὴ ἐπικοινωνία μετὰ τοῦ φωτισμοῦ τοῦ ἀγαθοῦ καὶ αἱ ἰδανικαὶ **βιώσεις** τῆς ψυχῆς ἀποτελοῦν στηρίγματα, ἅτινα, ὡς καὶ ἄλλοτε ἐτονίσαμεν, ἀμβλύνουν βαθμηδὸν τὰ προσκόμματα τῶν γηίνων, μετατρέπουν τὰς βιολογικὰς τάσεις τῆς ψυχῆς ἐπὶ τὸ ἀξιολογικώτερον, ἐξιδανικεύουν τὸ φρόνημα καὶ γενικῶς πλουτίζουν τὴν ζωὴν διὰ δημιουργημάτων βαθμηδὸν ἐχόντων σημασίαν ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ὑπερχρονικὴν, ὅποτε αὕτη ἀποβαίνει διαρκῶς ἰδανικωτέρα.

γ) Τὸ κοσμοθεωρητικὸν πνεῦμα, ὅπερ κατευθύνει τὴν δημιουργοῦσαν ψυχὴν, παρουσιάζει ἐνταῦθα **προοδευτικὴν δυναμικότητα**, ἣτις ἐπιτείνει τὸν ρυθμὸν τῆς κινήσεως αὐτῆς πρὸς τὸ **καλύτερον**. Διότι δὲν συμβάλλει μόνον ὁ πνευματικὸς φωτισμὸς διὰ τὴν ἀποσαφήνισιν τοῦ ἐκάστοτε **νέου** ἐκ τῶν ἀποριῶν του (¹), μεθ' ὧν τοῦτο εἶναι συνυφασμένον, ἀλλὰ συνεργεῖ καὶ ὁ ἀξιολογικὸς χαρακτήρ τῶν δημιουργημάτων τοῦ ἀτόμου, τὰ ὅποια οὕτως ἀποτελοῦν γέφυραν διὰ τὴν ἐπικοινωνίαν μετὰ τοῦ ἰδεώδους. Εἰς τοῦτο ὀφείλεται ἡ οἰκείωσις τῶν ἐκάστοτε νοημάτων μετὰ τῶν δραματισμῶν τοῦ ἰδεώδους, καθὼς ἐπίσης ἡ ἔνταξις τοῦ ἐκάστοτε παρόντος εἰς τὸν ἀξιολογικὸν χῶρον τῶν ἀσαλεύτων ἰδεῶν. Τοιοῦτοτρόπως διὰ τῆς δυναμικότητος αὐτῆς καλλιεργοῦνται ὅλαι ἐκεῖναι αἱ δυνάμεις τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, αἵτινες ὑπὸ τὴν μορφήν τῶν ἐλπίδων ἢ πεποιθήσεων ἀντιδροῦν εἰς τὴν φθορὰν τοῦ χρόνου καὶ ἐμψυχώνουν τοὺς λαοὺς διὰ τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ προορισμοῦ των (²).

(¹) Paul Häberlin: Logik, 1947, σ. 87-88.

(²) Leo Baeck: Der Sinn der Geschichte, 1946, σ. 10-12.

δ) Κατὰ τὴν ἀνάτασιν πρὸς τὰ ἰδεώδη ὄχι μόνον αἰσθάνεται τὸ ἄτομον ὅτι ἀποδεδεικνύεται ἐκ τῶν ψυχοφθόρων γηίνων κελευσμάτων, ἀλλ' ἀκόμη ὅτι *ὁδεύει πρὸς τὴν ἐλευθερίαν του*. Ἐκ τούτου βεβαίως δὲν νικάται τὸ *κακόν*. Εἶναι τοῦτο σύμφυτον πρὸς τὴν ἀνθρώπινον ζωὴν καὶ ἀσφαλῶς ἀπαραίτητον, διότι γίνεται τοῦτο αἰτία νὰ ἀγωνίζεται ἡ ψυχὴ ἐν μέσῳ τοῦ πόνου διὰ τὴν ἐξιδανίκευσίν της. Ὁ πόνος ἄλλωστε δὲν καταστρέφει τὴν δημιουργικὴν ἰκανότητα, ἀλλὰ σφουρηλατεῖ τὴν ἄγνωστέραν ἔφεσιν. Εἰς τὰς δοκιμασίας ἀποκτῶνται αἱ νέα δυνάμεις τῆς ψυχῆς, αἵτινες φανερώθουν ὅτι διὰ τῆς ἄγνωστῆς ἐφέσεως ἐξανερμίζονται αἱ ἐσωτερικαὶ ἀντιξοότητες καὶ εὐοδοῦνται τὰ κίνητρα τῆς ψυχῆς πρὸς τὸ ἄπειρον ἀγαθὸν καὶ πρὸς τὸ ἐλπιδοφόρον ἄγνωστον⁽¹⁾. Τοιοῦτοτρόπως ἀνυψοῦται διαρκῶς ἡ ἱστορικὴ ζωὴ πρὸς τὴν τελείωσίν της.

Αὕτη εἶναι ἡ *πορεία*, τὴν ὁποίαν κατὰ στάδια ἀκολουθεῖ ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξις. *Ἀρχίζει ἐκ τῆς πρωτογένου καταστάσεως καὶ διὰ τοῦ φωτισμοῦ, ὅστις βαθμηδὸν δημιουργεῖται κατ' ἐσωτερικὰ ἐλατήρια, σφουρηλατεῖται κοινωνικὴ ψυχὴ, ἥτις αὐτοεξελίσσεται πρὸς πνευματικὰ σφαίρας καὶ ἐκεῖθεν πρὸς ὁμοίας ἰδεατάς*. Κατὰ τὸ τελευταῖον τοῦτο στάδιον ὁ πόθος τῆς κοινωνικῆς ψυχῆς κατατείνει πρὸς τὴν τελείωσιν της. Καὶ ναὶ μὲν ἡ παρουσία τῶν γηίνων δὲν ἐπιτρέπει τὴν τελείωσιν ταύτην. Οἱ λαοὶ ὅμως μοχθοῦν πρὸς τοῦτο καὶ ἡ διάνοια ἀναζητεῖ τελείωσιν προσδιορισμένην ὑπ' ἐκείνων τῶν γνωρισμάτων, ἵτινα ἑναρμονίζονται πρὸς τὸν γνήσιον ροῦν τῆς ἱστορικῆς πορείας. Ὑπὸ τὴν προσπάθειαν ταύτην ἡ ἔφεσις πρὸς ἀνέλιξιν οὐδέποτε καταστρέφεται.

Προβάλλει ὅμως τὸ ἐρώτημα: Εἰς ποῖον στάδιον ἀνήκει ἡ ἐποχὴ μας; Τοῦτο ἀποτελεῖ ἤδη ὑπόθεσιν τῆς περαιτέρω ἐρεῦνης ἡμῶν.

14. ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΜΑΣ

Προκειμένου νὰ προσδιορίσωμεν τὰ γνωρίσματα, ἵτινα παρουσιάζει ὁ πνευματικὸς κόσμος τῆς ἐποχῆς μας, πρέπει νὰ συγκρίνωμεν αὐτὸν πρὸς τοὺς τῶν παλαιότερων ἐποχῶν. Οὕτω θὰ ἀντιληφθῶμεν τότε, ὅτι εἰς τὴν ἐποχὴν μας ἐσημειώθη τεραστία ἀνάπτυξις τῶν ἐπιστημῶν, ἰδίως τῶν φυσικῶν, ἐξ οὗ γεγονότος ἔχουν προκληθῆ ἀπροσδόκητοι μεταβολαὶ εἰς τὴν ζωὴν. Διότι αἱ ἐπικοινωνίαι καὶ αἱ γνωριμίαι τῶν λαῶν ἔχουν πολλαπλασιασθῆ, αἱ ἀποστάσεις ἔχουν περιφρονηθῆ, τὰ στοιχεῖα τῆς φύσεως ἔχουν τιθασευθῆ καὶ ἤδη γίνεται λόγος εἰς τὸ προσεχές μέλλον καὶ διαπλανητικαὶ ἀκόμη ἐπικοινωνίαι νὰ ὀργανωθῶσιν⁽²⁾. Ἀλλὰ καὶ ἡ δραστηριότης τοῦ ἀνθρώπου ἐξ αἰτίας τούτων ἔχει ἐνταθῆ καὶ τοῦτο καταδεικνύεται ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐκ τῆς ἐπιταχύνσεως τοῦ ρυθμοῦ τῆς ζωῆς καὶ τῆς μετὰ σπουδῆς καὶ

(1) Π. Κανελλοπούλου: Ὁ Χριστιανισμὸς καὶ ἡ ἐποχὴ μας, 1953, σ. 170.

(2) Lecomte du Nouy: L'homme et sa destinée, 1948, σ. 207.

ἐναργείας θεραπείας τῶν ἀνθρωπίνων ἀναγκῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐκ τῆς εἰς ἀξιοθαύμαστον σημεῖον ἐπιτάσεως καὶ ἀνυψώσεως τῆς δυναμικότητος τῆς ψυχῆς⁽¹⁾.

Διὰ τὰ ἐρμηνεύσωμεν ὅμως τὸν πνευματικὸν κόσμον τῆς ἐποχῆς μας, τὰ στοιχεῖα, ἅτινα καταδεικνύουν περισσότερον τὴν εὐμαρείαν αὐτῆς, δὲν ἐξαρκοῦν. Διότι εὐδέποτε ἡ πρακτικὴ πλευρὰ τῆς ζωῆς δύναται νὰ ἀποτελέσῃ τεκμήριον διὰ τὰ κριθῆναι τὸ πνευματικὸν περιεχόμενον αὐτῆς. Πέραν τῶν στοιχείων τῆς εὐμαρείας ἢ τῆς λιτότητος τῆς ζωῆς τὸ κυριώτερον μέσον διὰ τὴν ἐρμηνείαν καὶ κατανόησιν τῆς πνευματικῆς καταστάσεως αὐτῆς παρουσιάζουν, ἐφ' ὅσον ὑφίστανται, αἱ ἀξίαι, αἵτινες ἠλεκτρίζουν τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων, οἱ σκοποί, τοὺς ὁποίους οὗτοι ἐκδιώκουν καὶ αἱ πεποιθήσεις, ὑπὸ τῶν ὁποίων διέπονται. Προκειμένου συνεπῶς νὰ σταθμίσωμεν καὶ προσδιορίσωμεν τὸν πνευματικὸν κόσμον τῆς ἐποχῆς μας πρέπει νὰ στηριχθῶμεν ἐπὶ τῆς βαθμίδος τοῦ πολιτισμοῦ, τὴν ὁποίαν σήμερον καθ' ὅλας τὰς πτυχὰς τούτου ἔχομεν, ἐπὶ τῶν αἰτημάτων τῆς ζωῆς, ἅτινα σήμερον ἀνακύπτουν, ἐπὶ τῶν ἀξιολογικῶν ἐπιδόσεων, αἱ ὁποῖαι κατὰ μέσον ὄρον ὑπὸ τοῦ συνόλου τῶν ἀνθρώπων πραγματοποιοῦνται, ἐπὶ τοῦ εἴδους τῶν ἀξιών, ὑπὸ τῶν ὁποίων οὗτοι γοητεύονται, ἐπὶ τῆς σημασίας καὶ τῆς δυναμικότητος, τὰς ὁποίας αἱ προσωπικότητες παρουσιάζουν, καὶ γενικῶς ἐπὶ τῆς βαθυτέρας διαθέσεως, τὴν ὁποίαν ἡ ὁλότης ἔχει διὰ τὰ ἐπιτευχθῆναι ἢ ἀνύψωσιν τῆς⁽²⁾. Ἡ ἐρμηνεία τούτων καταδεικνύει καὶ χαρακτηρίζει τὴν πνευματικὴν κατάστασιν τῆς ἐποχῆς μας.

Ἄλλὰ καὶ ἡ πρακτικὴ πλευρὰ τῆς ζωῆς δύναται ἐν τινι βαθμῶ νὰ ὀδηγήσῃ ἡμᾶς εἰς τὴν κρίσιν τῆς ἐποχῆς μας. Διότι ἡ πρόθεσις καὶ ἡ σκοπιμότης, τὰς ὁποίας διαδηλοῦμεν κατὰ τὴν χρῆσιν τῶν συντελεσθεισῶν μεγάλων ἀποκαλύψεων καὶ ἐπιστημονικῶν κατακτῆσεων, καταδεικνύει τὸν βαθμὸν τῆς μορφώσεως τῆς ψυχῆς μας. Καὶ ἀσφαλῶς μειονεκτεῖ ἡ ἐποχὴ μας, ἂν αἱ κατακτήσεις αὐταὶ τίθενται εἰς τὴν ὑπηρεσίαν πολεμικῶν σκοπῶν, διότι ἀποβαίνουν αἱ ἴδιαι ὀλέθριαι διὰ τὴν ζωὴν. Πέραν ὁμῶς τούτων καὶ οἱ σκοποί, οἵτινες διέπουν τὴν συμβίωσίν μας, ἀποτελοῦν ἑτέραν πτυχὴν τῆς πρακτικῆς πλευρᾶς τῆς ζωῆς μας, ἣτις ἐπιτρέπει νὰ κρίνωμεν τὴν ἐποχὴν μας. Διότι ἀνεφάνησαν πολιτικὰ συστήματα κοινωνικῆς διαρθρώσεως, ἅτινα ὄχι μόνον δὲν ἐστήριξαν τὴν ἀγαθὴν συμβίωσιν τῆς ὁλότητος, ἀλλὰ τοῦναντίον ἐπέφερον διάσπασιν τοῦ κόσμου καὶ δὴ εἰς τοιοῦτον βαθμὸν, ὥστε αἱ σχέσεις μεταξὺ τῶν λαῶν νὰ διέπονται⁽³⁾ ὑπὸ δυσπιστίας

(1) Romano Guardini: Die Macht, 1952, σ. 95.

(2) Lieber Arthur: Von der Pflicht der Philosophie in unserer Zeit, 1948, σ. 174.

(3) Π. Κανελλοπούλου: Ὁ Χριστιανισμὸς καὶ ἡ ἐποχὴ μας, 1953, σ. 179, - 209.

και καιροσκοπισμῶν. Καὶ ἀποτελεῖ καὶ τοῦτο νέον στοιχεῖον, διὰ τὸ παραδεχθῶμεν ὅτι οὐχὶ ἡ μορφή τῆς ζωῆς, ἥτις διαδηλοῦται μόνον εἰς τὴν εὐμάρειαν αὐτῆς, ἀλλ' ἡ ἐν τῇ συνόλῳ διάθεσις τῶν λαῶν πρὸς ἐξύψωσιν ἀποτελεῖ τεκμήριον διὰ τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ πνεύματος τῆς ἐποχῆς μας.

Διατυπῶνται ὅμως ἡ ἐξῆς ἀντίρρησης: Ἡ κρίσις μιᾶς περιόδου ἀπὸ πνευματικῆς ἀπόψεως δὲν πρέπει νὰ ἐπιτευχθῇ διὰ τῆς συγκρίσεως αὐτῆς πρὸς τὸ παρελθόν, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς ἀντιπαραβολῆς πρὸς τὴν κατ᾿ἐστίαν, τὴν ὁποῖαν τὸ μέλλον θὰ παρουσιάσῃ. Διότι μόνον ἐκ τῆς καταστάσεως τοῦ τέρατος ὁριζομένη ἡ σκέψις δύναται νὰ προσδιορίσῃ κατὰ τρόπον ἀναμφισβήτητον τὰς βαθμίδας τῆς ἐξελέξεως, καὶ ἐπὶ πλέον νὰ ἀξιολογήσῃ, ἀντιστοίχως πρὸς τὰς βαθμίδας αὐτῆς, τὸ πνεῦμα διαφόρων ἐποχῶν.

Τοῦτο εἶναι ὀρθόν. Τὸ μέλλον ὅμως τοῦτο, τὸ τέραμα τῆς ἐξελέξεως, διὰ τὴν διάνοιαν εἶναι ἀπροσπέλαστον. Πῶς κατ' ἀκολουθίαν θὰ συνειδητοποιήσωμεν αὐτό; Μὲ ποῖον μέσον θὰ διαγνώσωμεν τὴν τελείωσιν τῆς ἱστορικῆς ἐξελέξεως, διὰ τὸ νὰ διαπιστώσωμεν διὰ τῆς συγκρίσεως καὶ τὴν βαθμίδα τοῦ παρόντος;

Ἐἰ δυσχέρεια αὕτη εἶναι σοβαρά. Δὲν εἶναι ὅμως καὶ ἀνυπερβλήτος. Διότι ἂν διὰ τὸν ὀρθὸν λόγον εἶναι δυσχερές, ἐλλείπει κριτηρίων, νὰ συλλάβῃ τὸ τέραμα, διὰ τὴν φιλοσοφίαν, τὴν πρὸς τὸ σύνολον τῆς ἐξελέξεως κατατείνουσιν καὶ τὴν διὰ τὴν κατανόησιν τῆς κατευθύνσεως τῆς διαλεκτικῆς κινήσεως αὐτῆς ἐνδιαφερομένην, ἡ *δυσχέρεια αὕτη παρακάμπτεται*. Ἀποβλέπει ἄλλωστε ἡ φιλοσοφία ἐνταῦθα οὐχὶ εἰς τὴν ἀποσαφήνησιν τῶν περιστατικῶν τοῦ παρόντος ἢ τοῦ μέλλοντος, ἀλλ' εἰς τὸν προσδιορισμὸν τῶν *αἰτημάτων τοῦ παρόντος ἐν σχέσει πρὸς ἕν τέραμα*, τὸ ὁποῖον ἡ αἰχμὴ τῆς συνειδήσεως δύναται νὰ συλλάβῃ. Δημιουργεῖται δέ, ὡς εἶδομεν, ἡ ἡ αἰχμὴ αὕτη κυρίως κατὰ τὴν καθαρὰν ἐνέργειαν τῆς ψυχῆς μας. Οὕτως ἐφ' ὅσον ἡ φιλοσοφικὴ ἔρευνα παρέχει εἰς τὸ ἄτομον τὴν ἱκανότητα, ὅταν τροφοδοτῆται ἐκ τοῦ βάθους τῆς καθαρᾶς ψυχῆς, νὰ κινήται τοῦτο ἐνορατικῶς πρὸς τὴν ὁλότητα τῆς ἐξελέξεως τῆς ἱστορικῆς πορείας, παρέχει ἐπίσης καὶ τὴν ἱκανότητα διὰ τῆς καθαρότητος τῆς διανοίας νὰ κατανοήσῃ τὸ ἴδιον καὶ τὰ *αἰτήματα ἐκεῖνα*, ἅτινα διέπουν καὶ χαρακτηρίζουν τὴν ἐκάστοτε κατάστασιν μιᾶς ἱστορικῆς βαθμίδος. Καὶ ἐφ' ὅσον τὸ ἄτομον κατὰ τὴν φιλοσοφικὴν σκέψιν, τὴν μετὰ πλήρους καθαρότητος τῆς ψυχῆς ἐπιτελουμένην, συνειδητοποιεῖ τὴν μορφήν τῆς τελειώσεως τῆς ἱστορικῆς ἐξελέξεως, ἔχει τοῦτο κατὰ τὴν φιλοσοφικὴν σκέψιν καὶ τὴν ἱκανότητα νὰ συνειδητοποιῇ τὰς ἀτελείας τῆς βαθμίδος τοῦ παρόντος, αἵτινες παρακωλύουν τὴν πραγμάτωσιν τῆς τελειώσεως. Ἐκ τούτου διαπιστοῦται ὅτι ἀποτελοῦν αἱ ἀτέλειαι αὗται *στοιχεῖον, διὰ τοῦ ὁποῖου καταδεικνύεται ἡ βαθμὶς τῆς ἐξελέξεως τοῦ παρόντος*. Οὕτως αἱ ἀτέλειαι αὗται ἐρμηνεύουν τὰ αἰτήματα τοῦ παρόντος καὶ προσδιορίζουν τὰς διαθέσεις τῆς

σημερινής γενεᾶς πρὸς τελείωσιν. Εἶναι δὲ περισσότερο ἐπιτυχῆς ἢ προσπάθεια τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως, ὅταν τὰ αἰτήματα αὐτὰ διαπιστώσῃ κατὰ τὸν ἀγῶνα, τὸν ὅποιον διεξάγει ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ, πρὸς ἀντιξοοὺς συνθήκας ἀγωνιζομένη, ἥτοι κατὰ τὴν κίνησιν, τὴν ὁποίαν διαλεκτικῶς ἐπιτελεῖ, δεδομένου ὅτι διὰ τῆς ἐξουδετερώσεως τῶν ἀντιξοοτήτων τούτων ἐπιδιώκει νὰ φθάσῃ εἰς τὴν ἰδανικὴν κατάστασιν τοῦ τέρατος.

Κινούμενοι συνεπῶς οὐχὶ ἐκ τῆς ἀνιήσεως, τὴν ὁποίαν σήμερον παρουσιάζουν αἱ θετικαὶ ἰδίως ἐπιστήμαι, ἀλλ' ἐκ τῶν διαθέσεων τῆς κοινωνικῆς ψυχῆς ἡμῶν διὰ νὰ ἐπιτύχωμεν τὴν ἐπὶ τῆς γῆς τελείωσίν μας ἐπιζητοῦμεν νὰ προσδιορίσωμεν τὴν βαθμίδα τῆς ἐξελίξεώς μας.

Γεννᾶται ἤδη τὸ **ἔρωτημα**: Ποῖαι εἶναι αἱ κατευθύνσεις, πρὸς τὰς ὁποίας κινεῖται ἡ κοινωνικὴ ψυχὴ μας, καὶ ποῖα εἶναι τὰ ἐν ἑκάστη κατευθύνσει αἰτήματα; Ποῖαν μορφήν παρουσιάζουν τὰ αἰτήματα ταῦτα καὶ ποῖα εἶναι τὰ ἐκ τούτων ἀναφαινόμενα γνωρίσματα τῆς ἐποχῆς μας;

Ἔχοντες ὑπ' ὄψει ὅτι κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν ἑκάστου λαοῦ ἡ κοινὴ συνείδησις τῶν ἀτόμων τούτου διαρθρώνει μορφήν ζωῆς, ἐν τῇ ὁποίᾳ διαδηλοῦνται **τάσεις πρὸς δημιουργίαν** ἔργων χαρακτηῆρος κοσμοθεωρητικοῦ, κοινωνικοῦ, πνευματικοῦ καὶ ἐθνικοῦ, δυνάμεθα νὰ ἀποδεχθῶμεν ὅτι αἱ **κατευθύνσεις τοῦ πνεύματος** ὅλων τῶν ἐποχῶν, παρουσιάζουν **αἰτήματα κοσμοθεωρητικά, κοινωνικά, πνευματικά καὶ ἐθνικά**. Οὕτως ἐπὶ τῇ βάσει τῶν κατηγοριῶν τούτων ἡ ἐποχὴ μας παρουσιάζει τὰ ἑξῆς:

α) Διέπεται αὕτη ὑπὸ **κοσμοθεωρητικοῦ πνεύματος**, ὅπερ βαθμηδὸν διεμορφώθη ἐκ τῆς συμβολῆς τῶν **τριῶν παραγόντων** τοῦ κλασσικοῦ **ἐλληνικοῦ πνεύματος**, τῆς **χριστιανικῆς διδασκαλίας** καὶ τῶν **φυλετικῶν στοιχείων**. Ταῦτα ἀπαντῶνται εἰς πάντας τοὺς προηγμένους λαούς. Οὕτω παραμένει εἰς ἕκαστον τούτων ἡ ἐπίδρασις τοῦ πνεύματος τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος ὑπὸ πλούσια αὐτῆς πολιτιστικῆς στοιχεῖα, διότι ἀποτελεῖ αὕτη τὸν ὑπερεθνικὸν πνευματικὸν ἠθασαυρόν, ὅστις ἐπηρεάζει καὶ συγκρατεῖ διὰ τοῦ φωτός του τὴν ἀνθησιν τῆς ζωῆς ὅλων τῶν λαῶν τούτων⁽¹⁾. Παραμένει ἐπίσης ὁ θρησκευτικὸς παράγων τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, διότι δίδει αὕτη καὶ δὴ ἀποτελεσματικῶς τὰ ὑψιστα διδάγματα τῆς πλέον ἰδανικῆς μορφῆς ζωῆς, δεδομένου ὅτι ὄχι μόνον ὑποδεικνύει εἰς πάντας τὴν ὁδὸν τῆς ἀπολύτου εὐδαιμονίας τῆς ζωῆς, ἀλλ' ἔρχεται καὶ ὡς συμπαραστάτης, ἀποτελοῦσα ἐν ταυτῷ διὰ τὸν ἀνθρώπον γέφυραν σωτηρίας ἀπὸ πάσης κακοδαιμονίας. Οὐδ' ἔρχεται ἡ χριστιανικὴ αὕτη διδασκαλία εἰς σύγκρουσιν πρὸς τὸν ἰδεατὸν κόσμον τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος, διότι ὁ κόσμος ἐκείνης προπαρασκεύασε τὴν ὁδὸν τῆς Χριστιανοσύνης ἀποδώσας ἰδιαιτέραν ἀξίαν εἰς τὴν ἀγνότητα τῆς ψυχῆς καὶ γενικῶς εἰς τὰ ἰδεώδη, αἵτινα κατόπιν ἐξετίμησεν ὁ Χριστιανισμὸς⁽²⁾.

(1) Werner Jaeger: Die geistige Gegenwart der Antike, 1929, σ. 13.

(2) Γρηγ. Δ. Ἀνδρουτσόπουλου: Ὁ Ἑλληνισμὸς ὑποφύτης τοῦ Χριστιανισμοῦ, 1955, σ. 74-75.

Και είναι βεβαίως αληθές ότι ο Χριστιανισμός υπήρξε εις τους πρώτους αιώνας τῆς διαδόσεως αὐτοῦ πολέμιος τοῦ ἀρχαίου ἑλληνισμοῦ. Ἦτο ἡ ἐποχή, καθ' ἣν δὲν εἶχεν ἐπέλθει εἰσέτι ἡ οἰκείωσις τῶν δύο κόσμων καὶ οἱ τύποι παρημπόδιζον τὴν γνωριμίαν τῆς οὐσίας. Ὅταν ὅμως ἡ νέα θρησκεία, ἐπελθούσης τῆς οἰκείωσης ταύτης, κατοχυρώθη καὶ ὑπὸ τῶν ἐπισήμων κρατῶν ἐπροστατεύθη, τότε κατεδείχθη ἡ ἑναρμόνισις τῶν ἰδεωδῶν αὐτῶν. Ἰδιαιτέρως διὰ τὴν Ἑλληνικὴν ψυχὴν ἀπέβη ὁ Χριστιανισμός, ἰδίως κατὰ τὴν δουλείαν, σαφὲς σωτηρίας καὶ διασώσας τὰς ἑλληνικὰς ἐννοίας ἐξυπηρέτησεν αὐτήν, ὡς ἄλλοτε ὁ Ἑλληνικὸς κόσμος διὰ τῆς περιχωρήσεως πλουσίου καὶ καλλιεργημένου γλωσσικοῦ ὄργάνου, μέσων ἐκφράσεως καὶ σαφῶν ἰδεωδῶν ἐξυπηρέτησε τὸν Χριστιανισμόν (¹).

Διεμορφώθη τέλος τὸ κοσμοθεωρητικὸν πνεῦμα ἐκείνου λαοῦ, ἐκ τῆς ἐπιρροῆς ὅλων τῶν ἰδεωδῶν, τὰ ὅποια ἕκαστος ἐκ τούτων ὡς φυλετικὸν στοιχεῖον ἐσφυρηλάτησεν ἐν τῇ γνησίᾳ πορείᾳ τῆς κατευθύνσεως αὐτοῦ. Ἰδιαιτέρως θησαύρισμα ἐν μέσῳ τῶν ἰδεωδῶν τούτων ἀποτελοῦν αἱ παραδόσεις ἐκείνου λαοῦ, διότι διὰ τούτων παρέχει ὁ Θεός, ὅστις ἐπιζητεῖ τὴν ἀνύψωσιν τῆς ἀνθρωπότητος, τὸ μέσον τῆς ἐκπληρώσεως τοῦ οἰκείου προορισμοῦ τούτου καὶ, ἐφ' ὅσον τηρηθοῦν αἱ δέουσαι προϋποθέσεις, τὴν πραγματοποίησιν τῆς μεγάλης ἀποστολῆς τοῦ ἰδίου (²).

Τὴν σημασίαν τῶν τριῶν τούτων παραγόντων ἐπὶ τῆς δημιουργίας τοῦ κοσμοθεωρητικοῦ πνεύματος καὶ τῆς θέσεως, τὴν ὁποίαν κατέχει τοῦτο ἐπὶ τῆς ἐξελίξεως τῆς ἱστορικῆς πορείας, κατανοοῦντες διαπιστοῦμεν τὰ ἑξῆς **ἐπακόλουθα**: (³).

α) Ὅτι ἕκαστον πνεῦμα ἐνὸς λαοῦ παρουσιάζει ἰδίαν μορφήν, διότι πλὴν τῆς συμβολῆς τῶν δύο κοινῶν παραγόντων τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος καὶ τῆς Χριστιανικῆς διδασκαλίας ἐπηρεάζει τὸν κοσμοθεωρητικὸν αὐτοῦ κόσμο οὐσιωδῶς τὸ φυλετικὸν στοιχεῖον, ὅπερ ζητεῖ ἰδιαιτέρως μάλιστα καὶ ὑπὸ τῶν δύο ἄλλων παραγόντων νὰ ἐξυπηρευθῇ (⁴).

β) Ὅτι ἡ μορφή τοῦ κοσμοθεωρητικοῦ πνεύματος ἐκείνου λαοῦ προκαλεῖ εἰς αὐτὸν ἰδιαιτέραν ἱκανοποίησιν, δεδομένου ὅτι ἐν αὐτῷ κυρίως εὐρίσκονται τὰ στοιχεῖα τῆς δημιουργικότητός του.

γ) Ὅτι εἰς ἕκαστην ἐποχὴν κατὰ τὰ αἰτήματα τοῦ παρόντος ἐπαναβιοῦνται παλαιότερα στοιχεῖα τοῦ πνεύματος, ἰδίᾳ ἐκεῖνα, αἵτινα ἑναρμονίζονται πρὸς τὴν ἐπιρροὴν τῶν τριῶν ὡς ἄνω παραγόντων καὶ αἵτινα διὰ τοῦτο ἔσχον σοβαρωτέραν σημασίαν εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἱστορίας. Ἦσαν ὅμως καὶ ἐκεῖνα δημιουργήματα τῆς ἱστορικῆς τοῦ ἰδίου ζωῆς καὶ τοῦτο φανεροῦναι ὅτι ἕκαστος

(¹) Ν. Τ ο μ α δ ά κ η: Εἰσαγωγή εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν, 1952, σ. 16 - 24.

(²) Werner Herder: Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit, σ. 141.

(³) Werner Herder: Humanistische Reden und Vorträge, 1937, σ. 112.

(⁴) Karl Lamprecht: Einführung in das historische Denken, 1913, σ. 65.

λαδὸς αὐτοτροφοδοτεῖται ἐκ τῶν ἐπιτεύξεων τοῦ παρελθόντος του, ὡς ἀκριβῶς καὶ ἕκαστον ἄτομον αὐτοφωτίζεται ἐκ τῆς πείρας τοῦ παρελθόντος.

Αἱ διαπιστώσεις τῶν ἐπακολούθων αὐτῶν μαρτυροῦν ὅτι ἡ ἔφεσις ἀτόμων καὶ λαῶν πρὸς διαρκῆ τελείωσιν ἐνυπάρχει εἰς τὸ πνεῦμα ἐκάστης ἐποχῆς. Εἰς δὲ τὴν ἔφεσιν ταύτην εὐρίσκομεν τὸ γνῶρισμα, ὅπερ προσδιορίζει τὴν κοσμοθεωρίαν τοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Οὕτως ὑπὸ τὸν ἀνθρωπισμὸν ἐννοοῦμεν τὸ πνεῦμα, ὅπερ δημιουργεῖται ἐκ τῶν ἐσωτερικῶν δυνάμεων τῆς ψυχῆς, τῶν καλλιέργουσῶν τὴν ἐξιδανίκευσιν τοῦ ἀνθρώπου διὰ τῆς ὑπ' αὐτοῦ οἰκειώσεως τῶν ἰδεωδῶν τοῦ ἀληθοῦς, ὠραίου καὶ ἀγαθοῦ. Ἐννοοῦμεν ἀκόμη τὸν μόχθον, τὸν ὁποῖον ἀναλαμβάνουν ἐκουσίως οἱ ἄνθρωποι διὰ νὰ ἐκπληρώσωσι τὸ χρέος αὐτῶν, ὅπερ ἔγκειται εἰς τὴν διὰ τῶν ἰδίων αὐτῶν δυνάμεων πραγματοποίησιν τῆς τελειώσεως⁽¹⁾. Ἐννοοῦμεν τέλος τὴν ἀπαλλαγὴν τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ πάσης δεσποτείας καὶ τὴν ἐξύψωσιν αὐτοῦ εἰς ἐλευθέραν προσωπικότητα κατὰ τὰ πρότυπα τοῦ κλασσικοῦ καὶ χριστιανικοῦ ἰδεώδους. Αὕτη λοιπὸν ἡ κοσμοθεωρία τοῦ ἀνθρωπισμοῦ ἐπηρεάζει ἐν τῇ ἱστορικῇ ἐξελίξει σχεδὸν πάντας τοὺς προηγμένους λαούς.

Πολλοὶ εἶναι οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, οὗτινος τὸ πνεῦμα ἤρχισε νὰ ἐπικρατῇ ἀπὸ τοῦ 15ου καὶ 16ου αἰῶνος. Ἰδιαιτέρως ὅμως ἐκαλλιέργησαν τοῦτο οἱ κλασσικοὶ φιλόσοφοι τῆς Γερμανίας κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἰδεαλισμοῦ. Εἶναι δὲ οὗτοι οἱ ἑξῆς:

α) Ὁ Johann Gottfried Herder, περὶ τοῦ ὁποῖου ἐγένετο ἀνωτέρω λόγος καὶ ὅστις εὐρίσκει τὴν ἰδεώδη πνευματικὴν δημιουργίαν τοῦ ἀνθρώπου οὐχὶ εἰς τὰς ἐπιδράσεις τῶν ἄλλων ἀλλ' εἰς τὰς ἐπιδόσεις, αἵτινες προσέρχονται ἐκ τοῦ βάρους τῆς ἀτομικῆς ψυχῆς διὰ τὸν ἄνθρωπον καὶ τῆς ἱστορίας διὰ τὸν λαόν. Διότι πηγὴ τῆς ἐξελίξεως πάντων, ὡς λέγει, εἶναι ὁ Θεός, τὸν ὁποῖον ἄτομα καὶ λαοὶ ἀνευρίσκουν μόνον εἰς τὸ βάθος τῆς ἀγνῆς ὑποστάσεώς των.

Ἡ θεϊκὴ αὕτη πηγὴ ἀποτελεῖ αἰτίαν ὥστε ἁρμονία καὶ ρυθμὸς νὰ διέπῃ ὁλόκληρον τὸ σύμπαν καθὼς καὶ τὰ μέρη τούτου. Εἰς τὸν λόγον πάλιν αὐτὸν ὀφείλεται τὸ ἕτερον γεγονός ὅτι ἀντιθέσεις καὶ ἀντιπερισπασμοί, ἐκ τῶν δυνάμεων τοῦ κακοῦ ἀναφυόμενοι, εὐθύς ὡς ἔλθουν εἰς σύγκρουσιν πρὸς τὴν θεϊαν ἁρμονίαν τοῦ σύμπαντος, ὑπόκεινται εἰς ἐκφυλισμὸν. Καὶ εἶναι τοῦτο φυσικόν, διότι ἔσωθεν ἐξ αἰτίας τῆς θεϊκῆς πηγῆς προβάλλει ἡ τάσις πρὸς ἐξιδανίκευσιν. Ὁ δὲ ἄνθρωπος διὰ τοῦ λόγου, ἰδίᾳ δὲ τοῦ καθαροῦ συναισθήματος καὶ κατ' ἐξοχὴν διὰ τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος, ἐπικοινωνῶν μετὰ τῆς ἁρμονίας τοῦ σύμπαντος, κατορθώνει ἐκ τῆς ἁρμονίας ταύτης νὰ τροφοδοτῇ τὴν τάσιν πρὸς ἐξιδανίκευσιν καὶ νὰ καθιστᾷ ἑαυτὸν ἄξιον ἐργάτην τῆς ἁρμονίας ἐκείνης.

(1) I. Θεοδωρακοπούλου: Σύστημα Φιλοσοφικῆς Ἠθικῆς, Α', 1947, σ. 204 - 209.

β) Ὁ Friedrich Schiller (1759 - 1805), Γερμανὸς ποιητῆς καὶ φιλόσοφος. Εἰς τὰ ἔργα του διαδηλοῦται ἡ ἀντίληψις ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι δημιουργὸς τοῦ παντός καὶ ὅτι τὸ φαινόμενον τῆς ζωῆς, ἐξ αἰτίας τῆς ἰδανικῆς τάσεως τῆς ψυχῆς, ἐξυψοῦται διὰ τῶν δυνάμεων αὐτῆς. Ἐκ τούτου δημιουργεῖται πολιτισμὸς, ὅστις προάγει τὸν ἄνθρωπον, ἡ δὲ θέλησις αὐτοῦ ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν τοῦ νοῦ ἀποτελεῖ αἰτίαν νὰ αἰσθάνεται τὸ ἄτομον τὴν ἐλευθερίαν του.

Τὸ ἰδανικὸν ἀποκτᾶται ἐν τῇ ἑναρμονίσει τοῦ πνεύματος καὶ τῆς φύσεως. Αὕτη δ' ἐπιτυγχάνεται, ὅταν ἀνυψωθῇ ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τοῦ ὄντος, τοῦ καθ' ὄραμας κινουμένου, εἰς ὄν λογικόν. Τότε ἡ φύσις ὑποτάσσεται εἰς τὸ πνεῦμα. Τοῦτο καταδεικνύει τὴν ὄριμον ἐξέλιξιν τοῦ ἀνθρώπου, ἣτις διαπιστοῦται κυρίως διὰ τῆς συνειδήσεως τῆς ἐλευθερίας αὐτοῦ. Κατὰ τὴν ὄριμον ταύτην κατὰστασιν ἡ ψυχὴ, καθαρὰ οὔσα ἀπὸ τῶν ὤμων στοιχείων, παρουσιάζει τὸ κάλλος αὐτῆς. Διὰ τοῦτο πρὸς τὴν ὄριμον ταύτην κατὰστασιν ὁδηγεῖ ἰδίως ἡ καλαισθητικὴ ἀγωγή, ἣτις τὸ τέλειον καὶ ἰδεῶδες, χωρὶς ἰδιοτέλειαν προσβλέπουσα, προσδιορίζει ὡς ἠθικὸν κάλλος.

Ὅπως δὲ ἡ ἀγάπη τοῦ θεοῦ ἦτο αἰτία τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου τοιοῦτοτρόπως καὶ ἡ ἀγάπη τοῦ ἀνθρώπου, τὴν ὁποῖαν διαδηλοῖ οὗτος κατὰ τὴν ὄριμον κατὰστασιν τοῦ ἠθικοῦ κάλλους, ἀποτελεῖ αἰτίαν τοῦ πολιτισμοῦ του καὶ τῆς πνευματικῆς δημιουργίας. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν διὰ τῶν ἔργων καὶ δεξιοτήτων αὐτοῦ κατορθιώνει νὰ πραγματοποιῇ τὴν βελτίωσιν τῶν σχέσεων πρὸς τὸν συνάνθρωπον καὶ γενικῶς νὰ δημιουργῇ τὴν ἰδεῶδη κοινωνίαν.

δ) Ὁ Wilhelm Humboldt (1767 - 1835) φιλόσοφος καὶ γλωσσολόγος τῆς Γερμανίας. Οὗτος ὁμοῦ μετὰ τῶν ἄλλων ἀντιπροσώπων τοῦ ἰδεαλισμοῦ τῆς Γερμανίας ἀναζητεῖ τὴν γνησιότητα τῶν πνευματικῶν δημιουργημάτων, ὡς τῆς γλώσσης καὶ τῆς ἱστορίας εἰς τὴν συνεπίδρασιν ὅλων τῶν ψυχικῶν δυνάμεων, αἵτινες δημιουργοῦν τὰς παραδόσεις τῶν ἀτόμων καὶ τῶν ἐποχῶν. Τὸ πνεῦμα τοῦ λαοῦ ἀποτελεῖ ἐγγύησιν τῆς γνησιότητος ταύτης. Διὰ τοῦτο τὸ πνεῦμα τοῦτο ἀποτελεῖ φωτισμὸν καὶ ὁδηγὸν διὰ νὰ λαμβάνονται ὑπὸ τῆς πολιτείας ἐκεῖνα τὰ μέτρα, ἅτινα διασφαλίζουν αα) τὴν ἀμυναν αὐτῆς κατὰ τῶν ἐξωτερικῶν ἀντιπερισπασμῶν, ββ) τὴν ἐμπέδωσιν τοῦ δικαίου εἰς τὴν ἐσωτερικὴν διαβίωσιν τῶν ἀτόμων, γγ) τὴν ἀτομικὴν ἐλευθερίαν καὶ δδ) τὴν διάρθρωσιν καὶ ἐξέλιξιν τῆς ἐθνικῆς ὑποστάσεως.

Ἐπὶ τῶν διδασκαλιῶν τούτων τῶν σχετικῶν πρὸς τὴν κοσμοθεωρίαν τοῦ ἀνθρωπισμοῦ παρατηροῦμεν τὰ ἑξῆς γνωρίσματα :

α) Ὅτι ἡ ἐξιδανίκευσις τῆς ζωῆς καλλιεργεῖται ὑφ' ὅλων τῶν δυνάμεων τῆς ψυχῆς. Λόγος ἄρα καὶ συναίσθημα διακατίζουν τὰς ἐνεργείας τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν λαῶν καὶ ἡ λελογισμένη ἀγάπη ἀποτελεῖ τὴν πηγὴν πάσης ὁρθῆς κατευθύνσεως εἰς τὴν ζωὴν. Ἀποτέλεσμα τῆς ἀγάπης ταύτης τῶν ἀνθρώπων, ἐξ ἧς προῆλθεν ἡ καλουμένη ἀνθρωπιστικὴ

ἐνέργεια, εἶναι ἡ δημιουργία ὄλων τῶν ἀνθρωπιστικῶν ἰδρυμάτων, διὰ τῶν ὁποίων μαλάσσεται ὁ πόνος καὶ ἀμβλύνεται ἡ ἀδικία, καταργεῖται ἡ δουλεμπορεία καὶ ἀναγνωρίζεται ἡ ἀξιοπρέπεια τοῦ ἀνθρωπίνου γένους.

β) Ὅτι ἡ γνησιότης τῆς ἱστορικῆς πορείας ὡς καὶ τῆς πνευματικῆς δημιουργίας ἀποτελοῦν ὑπόθεσιν οὐχὶ ἑτεροαρχικῶν καὶ γενικῶς ἀλλοτρίων βουλήσεων ἀλλὰ τοῦ ἰδρωτός τῶν λαῶν καὶ ἀγώνων αὐτῶν, τῶν παραδόσεων καὶ πεποιθήσεων αὐτῶν καὶ γενικῶς ὄλων ἐκείνων τῶν στοιχείων, ἅτινα προσδιορίζουν τὴν ἐθνικὴν κληρονομίαν ἐκάστου λαοῦ. Ἡ συνειδητοποίηση ταύτης καὶ ἡ βίωσίς της ὁδηγοῦν διαρκῶς ἕκαστον λαὸν πρὸς τελείωσίν του.

Τὰ ἀνωτέρω γνωρίσματα καταδεικνύουν τὸν χαρακτήρα τοῦ κοσμοθεωρητικοῦ πνεύματος. Ὁ χαρακτήρ ὅμως οὗτος δὲν κρατεῖται πάντοτε σταθερός. Ἐπειδὴ ἀλλάσσουν ἐκάστοτε τὰ αἰτήματα τῶν ἐποχῶν, ἀναφαίνονται καὶ **παραλλαγαι εἰς τὸ νόημα τοῦ ἀνθρωπισμοῦ**. Σήμερον κατὰ τὴν ἀπαίτησιν τῆς συγχρόνου ζωῆς τὸ νόημα τούτου εὐρίσκεται εἰς τὴν βαθεῖαν ἐκτίμησιν τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος. Αἱ περιπέτειαι τῶν λαῶν ἰδίᾳ ἐκ τῶν κακουχιῶν καὶ τῶν δεινῶν δύο παγκοσμίων πολέμων καὶ ἡ ἀνάγκη νὰ τεθῶσιν αἱ γιγαντιαῖαι δυνάμεις αἱ προελθούσαι ἐκ τῶν μεγάλων ἀποκαλύψεων εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς εἰρήνης καὶ τῆς ἀγαθῆς συμβιώσεως ὁδηγοῦν τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρωπισμοῦ ἐντονώτερον πρὸς τὰ πλαίσια τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἵνα προσλάβῃ καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρωπισμοῦ τὴν σπουδαιότητα ἐκείνου ἥτοι πανανθρώπινον χαρακτήρα. Οὕτως ἐπιζητεῖται σήμερον νὰ πλασιωθῶσι νοῦς, καρδία καὶ βούλησις τῶν ἀνθρώπων ὑπὸ τῶν ἀξιῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ νὰ κατευθύνωνται ὑπὸ τῆς συμπαραστάσεως τῆς Θεῆς Χάριτος ⁽¹⁾. Ὑπὸ τὸ πνεῦμα τοῦτο τοῦ Χριστιανισμοῦ διὰ τὴν ἀνθρωπίνην ὑπόστασιν δημιουργεῖται ἰδεωδέστερον νόημα καὶ τὰ γνωρίσματα τῆς ἀξιοπρεπείας λαμβάνουν **παγκόσμιον ἰσχύον**. Ἐπῆλθεν ἄλλωστε ἤδη μεταξὺ τῶν λαῶν ἀξιόλογος ἐπικοινωνία, ἣτις ἐπιβάλλει τὴν συνεργασίαν αὐτῶν εἰς ὅλας τὰς πτυχὰς τῆς ζωῆς. Δεῖγμα τῆς συνεργασίας ταύτης εἶναι ἡ δημιουργία τοῦ **Ὄργανισμοῦ τῶν Ἠνωμένων Ἐθνῶν** (Ο. Η. Ε.).

Δὲν ἔχουν ἐν τούτοις αἱ ἀδυναμίαι τῶν καιρῶν μέχρι σήμερον ἐξελειφθῆ. Καὶ ἐνῶ ἡ **κοσμοθεωρητικὴ τάσις τοῦ ἀνθρωπισμοῦ** ἐπιδιώκει νὰ κινῆται ὁλόκληρος ἡ ἀνθρωπότης πρὸς ἰδανικοὺς σταθμοὺς καὶ νὰ κυριαρχῇ τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς ὅλας τὰς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς, παγιδεύεται αὕτη ἐκ τοῦ κακοῦ δαίμονος τοῦ **ὕλισμοῦ**. Διότι ὁργιάζει ἡ τάσις πρὸς οἰκονομικὴν ἐκμετάλλευσιν τῶν πενεστέρων ἰδίᾳ λαῶν. Ἄτομα καὶ λαοὶ συνασπίζονται εἰς κεφαλαιοκρατικὰς ἐπιχειρήσεις, αἵτινες ὑπὸ τὸ δέλεαρ τῆς δημιουργίας μορφῆς ζωῆς περισσότερον εὐημεροῦσης δεσπόζουν εἰς τὴν καρδίαν τῶν κακοδαιμονούντων καὶ ἀδιαφοροῦντες πρὸς τὰς ἀρχὰς τοῦ

(1) Π. Ι. Μπρατσιώτου: Οὐμανισμὸς καὶ Ἀνθρωπισμὸς. Διαλέξεις Χριστιανικῆς Ἐνώσεως Ἐκπαιδευτικῶν Λειτουργῶν, 1955, σ. 26 - 27.

άνθρωπισμοῦ κατορθώνουν νὰ συσσωρεύουν εἰς τὰ ἄδυτα τῶν τραπεζῶν τὸν κίτρινον πειρασμὸν τῆς ζωῆς. Οὕτως αἱ ἰδανικαὶ τάσεις τῆς ἀνθρωπίνης ἀξιοπρεπείας πλήττονται ἐκ τῶν ἀντιξῶν ἀντιπερισπασμῶν καὶ ψυχοφθόρων ἀντιδράσεων. Ἐκ τούτου δημιουργεῖται *κρίσις* καὶ εἶναι αὕτη κρίσις *μορφῆς κοσμοθεωρητικῆς*, διότι ἡ κοσμοθεωρητικὴ τάσις τοῦ ἀνθρωπισμοῦ ἀντιπαλαίει πρὸς τὴν κοσμοθεωρητικὴν ἀποψιν τοῦ ὕλισμοῦ.

Ὅπως δὴποτε εἰς τὴν κρίσιν ταύτην διὰ *νικήσῃ ἡ τάσις τοῦ ἀνθρωπισμοῦ*, διότι ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἐκ φύσεως ἀγαθὴ οὐσα⁽¹⁾, ἔχει τὴν ἰκανότητα ὄχι μόνον νὰ ἐξουδετερώσῃ τὰς ἀντιξῶν ἐπιζητήσεις ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν ἀγῶνα, τὸν ὁποῖον καταβάλλει αὕτη ἐναντίον τοῦ *κακοῦ*, νὰ ἐπαυξήσῃ τὰς ἰκανότητας αὐτῆς καὶ νὰ θεμελιώσῃ σταθερότερον τὴν πρὸς τὸ ἀγαθὸν ἐξέλιξιν.

Τὸ πρῶτον ἄρα γνώρισμα τῆς ἐποχῆς μας εἶναι ὅτι αὕτη παρουσιάζει κοσμοθεωρητικὴν κρίσιν.

b) Ἐσημειώθη κατὰ τὴν ἐποχὴν μας *κοινωνικὴ ἐξύψωσις*, ἣτις διαπιστοῦται ἐκ τῆς προωθήσεως τῆς εὐημερίας καὶ τῆς κοινωνικῆς εὐεξίας τῶν προγενεστέρων ἐποχῶν. Ὅφειλεται τοῦτο εἰς τὴν ἐπίτασιν τῆς μορφώσεως καὶ τὴν ἀλματικὴν ἐξέλιξιν τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, αἵτινες προεκάλεσαν τὴν ἀνύψωσιν τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου τῆς κοινωνίας καὶ τὴν ἐμπέδωσιν αἰσιοδοξοτέρων ἀντιλήψεων ὡς πρὸς τὴν ἐξέλιξιν τῆς Ἱστορίας. Ἰὲξ ἄλλου αἱ κοινωνίαι τόσον διὰ τοῦ ἐπισήμου κράτους ὅσον καὶ διὰ τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας ἐργάζονται συστηματικῶς καὶ ἀποτελεσματικῶς διὰ τὴν ἐξάλειψιν τῆς δυστυχίας καὶ τοῦ πόνου, τῶν συμφορῶν καὶ τῶν στερηήσεων καὶ γενικῶς διὰ τὸν περιορισμὸν τῶν θλίψεων καὶ ταλαιπωριῶν. *Ὅντω κοινωνικῶς οἱ λαοὶ ὀδεύουν πρὸς τὸ ἰδανικώτερον καὶ ἐπιζητοῦν τὴν ἀρμονικωτέραν διαβίωσιν. Τοῦτο δὲ ἀποτελεῖ ἰδανικὸν διὰ τὴν Ἱστορικὴν ἐξέλιξιν αὐτῶν.*

Δὲν εἶναι ἐν τούτοις ἰκανοποιητικὴ ἡ ἐπιτευχθεῖσα ἀρμονικὴ διαβίωσις τῶν ἀνθρώπων. Δὲν ἐπὶλήθην ἀκόμη ἡ βελτίωσις τῆς κοινωνίας ἐκείνης, ἣτις προσιδιάζει πρὸς τὴν ἐπελθούσαν ἀνάπτυξιν τοῦ κοινωνικοῦ πνεύματος⁽²⁾. *Τὰ ἀνακύψαντα ἐκ τῆς πνευματικῆς ἐξελίξεως ἀγαθὰ δὲν εἶναι εἰς τὴν διάθεσιν τῆς ὀλότητος.* Πολλοὶ εἶναι οἱ εὐημεροῦντες, ἀλλὰ καὶ πολλοὶ εἶναι οἱ κακοδαιμονοῦντες. Ἐκ τούτου χάσμα ἀναφαίνεται μεταξὺ τῶν εὐπορούντων καὶ μὴ. Καὶ τὸ χάσμα τοῦτο εὐρύνεται, διότι οἱ κακοδαιμονοῦντες δὲν ζητοῦν νὰ ἔχωσι τὴν συμπαράστασιν καὶ τὴν ἀρωγὴν τῶν οικονομικῶς εὐρωστοτέρων διὰ νὰ καταξιώσωσι τὸν ἰδρωτὰ αὐτῶν καὶ οἷτω νὰ ἐξυψωθῶσιν, ἀλλ' ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μισοῦν τὸ κεφάλαιον καὶ οὐχὶ σπανίως

(1) Ἡμέτερον: Ἡ δημιουργία τῶν ἀξιών, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 1955 - 56, σ. 542.

(2) Robert Heiss: Der Gang des Geistes, 1948, σ. 300.

ζητοῦν νὰ ἐξοντώσουν ἐκεῖνο. Οἱ δὲ λόγοι τῆς ἐχθρότητος ταύτης εἶναι οἱ ἑξῆς :

α) Διότι ἔνιοι τῶν εὐτυχοῦντων δὲν ἀπέκτησαν τον πλοῦτον ἢ τὴν εὐημερίαν αὐτῶν κατόπιν κόπου καὶ μόχθου ἀλλ' ἀνεδείχθησαν ὑπὸ τῆς μοίρας καὶ τῶν περιστάσεων εὐνοηθέντες. Ἄν ὅμως ἠυνοήθησαν τὰ θησαυροφυλάκια αὐτῶν, ἢ ψυχὴ των μὴ καλλιεργηθεῖσα διὰ τοῦ πόνου καὶ τοῦ μόχθου μένει ἀνάλητος πρὸς τὴν συμφορὰν τῶν ἄλλων. Ἐπιδίδονται μετ' ἐπιδείξεως εἰς τὰς διασκεδάσεις, ἀναλίσκουν ἀπερισκέπτως τοὺς θησαυροὺς των καὶ γενικῶς διάγουν βίον κατὰ πάντα ἀξιοκατάκριτον. Ἀποτέλεσμα τούτου εἶναι τὸ μῖσος τῶν δεινοπαθούντων.

β) Διότι τὰ αἰτήματα τῶν κακοδαιμονούντων δὲν ὑπόκεινται εἰς περιορισμούς. Εἴτε διότι οἱ πρότερον ἄσημοι, ὑπὸ τῶν καιρῶν εὐνοηθέντες, ἀνῆλθον εἰς τὴν κλίμακα τῆς εὐημερίας καὶ ἡ τύχη ἐκείνων ἀποτελεῖ καὶ δι' αὐτοὺς παράδειγμα πρὸς μίμησιν καὶ πρὸς ἐπιζήτησιν μεθόδου εὐκόλου πλουτισμοῦ εἴτε διότι ἐκ τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἐπικοινωνίας τῶν ἀνθρώπων ἔλαβον καὶ οὗτοι πείραν τῶν ἀγαθῶν τῆς ἀνέτου ζωῆς, δὲν στέργουν ἤδη εἰς τὰς πραγματοποιηθείσας ὑπ' αὐτῶν ἀνέσεις, ἀλλ' ἀναζητοῦν, μεταχειριζόμενοι ποικίλα μέσα, τὴν αὔξησιν τοῦ πλούτου καὶ τὴν εἰς τὴν βίωσιν τῶν ἀγαθῶν πλήρη ἰσότητα μετὰ τῶν πλουσίων. Καὶ τοῦτο βεβαίως δὲν κατορθοῦται. Διὸ καὶ βάλλουν τότε κατὰ τῶν εὐημερούντων.

γ) Διότι αὐτὸ τοῦτο τὸ κεφάλαιον χειρίζονται πολλοὶ κατὰ τρόπον, ὅστις καταδεικνύει ἐκμετάλλευσιν τῶν συνανθρώπων. Οὕτως διὰ τὸν σκοπὸν αὐτὸν ὄργανώσεις καὶ σύλλογοι συγκροτοῦνται—καὶ πολλάκις μάλιστα ζητοῦν τὴν συμπαράστασιν τῆς πολιτείας—διὰ νὰ ἐξουδετερώσωσιν, ὡς λέγουν, τὴν ἀδικίαν, ὑφ' ἧς πλήττεται ἡ τάξις αὐτῶν, ἢ διὰ νὰ βελτιώσωσι τὴν ἐργασίαν καὶ προκαλέσωσι οὕτως ἀνάπτυξιν τῶν προϊόντων αὐτῆς πρὸς δημιουργίαν ἐπωφελοῦς διὰ τὸ σύνολον καταστάσεως. Πᾶσαι ὅμως αἱ ὑποσχέσεις αὗται ἀποτελοῦν οὐχὶ σπανίως ἐπιχειρήματα, ἅτινα καλύπτουν τὸν βαθύτερον σκοπὸν, ὃν ἔχουν, τῆς ἀναπτύξεως δηλονότι τῆς *οἰκονομικῆς αὐτῶν εὐρωστίας* ἀδιαφόρως πρὸς τὴν οἰκονομικὴν ἀντοχὴν τῶν ἄλλων. Καὶ ἔχομεν τότε ὡς συνέπειαν τὴν ἐπίτασιν τῆς κακοδαιμονίας τῶν δυστυχοῦντων, διότι ὑπὸ τὰ γλίσχρα οἰκονομικὰ μέσα, ἅτινα ἐκεῖνοι διαθέτουν, οἱ πόθοι των πρὸς ἀπόκτησιν ἀνέσεων μένουν ἀνικανοποίητοι. Ἐκ τούτου ἀσκοῦν οὗτοι πολεμικὴν κατὰ τῶν οἰκονομικῶν ἐπιδιώξεων τῶν εὐημερούντων.

δ) Τὸ κεφάλαιον τέλος ὑπὸ τὴν κακίην του χρῆσιν διχάζει τοὺς ἀνθρώπους εἰς ἐλευθέρους καὶ μὴ. Διότι ἀναπτύσσονται μὲν διὰ τοῦ κεφαλαίου τούτου αἱ μεγάλαι ἐπιχειρήσεις καὶ δημιουργοῦνται αἱ τεράστιαι βιομηχανίαι, ἂν ὅμως δὲν κρατῇ τοῦτο τὸν κοινωνικὸν αὐτοῦ χαρακτῆρα, τότε διαρθρώνεται ζωὴ, καθ' ἣν οἱ πολλοὶ ζοῦν ὡς δοῦλοι τοῦ κεφαλαίου. Διότι ἐνῶ οἱ ἀσκοῦντες τὰς ἐπιχειρήσεις εἶναι ἀνεξάρτητοι καὶ ἀνεξέλεγκτοι εἰς τὸ ἔργον αὐτῶν, ἢ καὶ ἂν νυχθημερὸν εἰς τὰς ἐπιχειρήσεις ἀφοσιοῦνται, κινού-

μενοι ἐκ τῆς χαρᾶς τῆς δημιουργίας, δοκιμάζουν ἱκανοποιήσιν ἐκ τῆς ἐνασχολήσεώς των αὐτῆς, οἱ ἄλλοι, οἱ εἰς τὰς μηχανὰς ἐργαζόμενοι, καὶ κατὰ τὰ κίνητρα καὶ τοὺς σκοποὺς τῶν ἐπιχειρήσεων ἀγόμενοι καὶ φερόμενοι ἀλλὰ καὶ μόνον διὰ τὴν ἀτομικὴν ἀμοιβὴν ἑαυτῶν ἐνδιαφερόμενοι, ζοῦν περιορισμένην ζωὴν, χωρὶς δημιουργικὴν πολλακίς διαθέσιν, χωρὶς ἄνεσιν καὶ χωρὶς τὴν συνείδησιν τῆς ἀνεξαρτησίας. Καὶ ἔχομεν ἐκ τούτου νέον μῖσος πρὸς τοὺς ἐργοδότες, τὸ ὁποῖον μόνον ἢ ἀγάπη ἐκείνων καὶ ἡ λογικὴ διάρθρωσις τῆς ἐργασίας δύνανται νὰ ἀμβλύνη.

Χάσμα συνεπῶς πάλιν δημιουργεῖται μεταξὺ εὐτυχούντων καὶ κακοδαιμονούτων, τὸ ὁποῖον ἀναραινόμενον μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων τῆς αὐτῆς κοινωνίας, οὐχὶ σπανίως ὀδηγεῖ εἰς κοινωνικοὺς ἀγῶνας, καὶ ὅς πέραν τῆς προασπίσεως τῶν ταξικῶν συμφερόντων ἐπιδιώκεται ἡ κυριαρχία μιᾶς τάξεως καὶ ἡ καταδυνάστευσις τῆς ἄλλης. Ἐκ τοῦ χάσματος τούτου ἀναφαίνεται νέα κρίσις, ἣτις εἰς σάλον κοινωνικὸν ὀδηγοῦσα θεωρεῖται ὡς *κρίσις κοινωνική*. Καὶ δὲν περιορίζεται πολλακίς ἡ κρίσις αὕτη μεταξὺ τῶν ἀτόμων — μελῶν τῆς αὐτῆς κοινωνίας, ἀλλ' ὁσάκις τὰ κράτη λαμβάνουν θέσιν εὐνοοῦσαν τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην τάξιν ἀποβαίνει *κοινωνική κρίσις, ἣτις προκαλεῖ σάλον εἰς ὁλόκληρον τὴν ἀνθρωπότητα*. Ἐν δευτέρῳ συνεπῶς γνῶρισμα, ὅπερ παρουσιάζει ἡ ἐποχὴ μας, εἶναι ὅτι διέπεται αὕτη ὑπὸ *κρίσεως κοινωνικῆς*, ἣτις μάλιστα, κατατείνουσα νὰ κλονίσῃ τὴν ἁρμονίαν τῆς ἀνθρωπότητος, ἀποβαίνει περισσότερον ἀνησυχαστικὴ.

Καὶ ἐν τῇ κρίσει ὅμως ταύτῃ *προώριεται νὰ νικήσῃ* οὐχὶ ἡ κυριαρχία τῆς μιᾶς τάξεως ἐπὶ τῆς ἄλλης ἤτοι νὰ διαδηλωθῇ ἡ διύπαισις τῆς κοινωνίας, ἀλλὰ νὰ ἐδραιωθῇ ἡ *ἀξιοπρέπεια τῶν ἀνθρώπων*. Ἐν γεγονός ὅτι ἡ Ἱστορία ἀνελίσσεται πρὸς τὴν τελειώσιν της, σημαίνει δὲ τοῦτο ὅτι ὀδηγεῖται αὕτη πρὸς κατάστασιν, ἐνθα οὐχὶ ἡ διύπαισις ἀλλ' ἡ ἐνότης τῶν ἀνθρώπων κυριαρχεῖ, καὶ τὸ γεγονός ὅτι τὴν ἐνότητα ταύτην σφυρηλατεῖ ἡ ἀξιοπρέπεια τῶν ἀνθρώπων, διαφωτίζουσι ἀμφοτέρωτα ταῦτα ἡμᾶς εἰς τὴν συναγωγὴν τοῦ συμπεράσματος ὅτι καὶ ἡ κοινωνικὴ κρίσις νὰ παρέλθῃ καὶ ὅτι πρόοδος νὰ ἀναφανῇ πρὸς ἀγαθιωτέραν ἐξέλιξιν.

γ) *Ἀλλὰ καὶ ἡ πνευματικὴ προσπάθεια τῆς ἐποχῆς μας παρουσιάζει ἐσωτερικὴν ἀρρυθμίαν*. Διότι ἐνῶ ὁ πνευματικὸς κόσμος σημειοῦ *τεραστίαν ἀνάπτυξιν, οἱ δεσμοὶ μετὰ τῶν ἰδεωδῶν ἔχουν χαλαρωθῆ*. Τὰ πλήθη στρέφονται κατ' ἀνησυχαστικὸν ποσοστὸν πρὸς τὸν ὕλισμόν, τὴν ἄρνησιν καὶ τὴν ἀπιστίαν. Τοῦτο δὲ σημαίνει ὅτι οἱ ὄπαδοι τούτων εἶναι ἀδιάφοροι πρὸς τὰ βιώματα τῶν ἀξιῶν. Ἐν γεγονός τοῦτο ὀφείλεται προφανῶς εἰς τὸ ὅτι ἡ πνευματικὴ κίνησις τῆς ἐποχῆς μας γοητευθεῖσα περισσῶς ἐκ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἀντιλήσεως τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν ὠδήγησε τὸ πολὺ πλῆθος, ἰδίως ἐκείνους, οἵτινες ἀπὸ ἀπόψεως μορφώσεως πλημμελῶς ἔχουν καλλιεργήσει τὴν ψυχὴν αὐτῶν, πρὸς τὴν ἐκτίμησιν τῶν βιωμάτων τῆς εὐημερίας, τῶν τέρψεων καὶ τῶν ἀνέσεων.